

Crâmpeie de limbă și viață străveche românească.

Elemente autohtone (preromane), greco-latine, v.-germane.

În studiul meu *Cuvinte și Lucruri*, DR., II, 327–402, insistând asupra mijloacelor, istorice, geografice, etnografice și semantice, care trebuiesc armonice folosite pentru studiul istoriei cuvintelor, spuneam că n'am avut scopul de a urmări o anumită direcție numai, ci că „cercetarea duce acolo unde mijloacele de azi ale filologiei romanice ne pot conduce” (p. 399). Astfel ajungi să dai și de lucruri nouă la care nu te așteptai. Nici în acest studiu nu ne îndeamnă „persistența”¹ de a căuta elemente venite în română numai din anume limbi, ceea ce ar fi în adevăr unilateral, ci ne conduce trebuința de a străbate toate cărările cari pot duce la adevăr.

Astfel vom încerca și noi, cum fac azi și alți filologi români, să desprindem, pe cât e cu putință, fir cu fir, din măiastra țesătură de 2000 de ani a limbii noastre. Încălciță pare limba numai la suprafață; ea a prins însă înăuntrul ei, cu legături firești, elementele diverse din care e alcătuită.

Se înțelege, greutatea întâmpinate în cercetarea părților străvechi dintr'o limbă ca a noastră, sânt de multeori de netrecut. Dar dacă ieri multe chestiuni erau obscure, azi s'au des-

¹ Cum pe nedrept îmi impută dl Densusianu (*Grai și Sufler*, I, 161 sqq.) în critica ce o face studiului meu „Cuvinte și Lucruri”, fiindcă eu am spus (p. 399) că intenția mea n'a fost să urmăresc elementele germ. venite la noi, ci am ajuns indirect la descoperirea lor. Tot prin cercetări, nu admitând apriori existența lor, ajunge dl Densusianu la stabilirea unor elemente iranice în limba română (o. c., p. 39 sqq.). În articolul său de fond (*ibid.*, I sqq.) arată de altfel concepția largă ce trebuie s'o aibă cineva azi în studiile lingvistice.

chis cărări nouă, s'au ivit luminișuri și orientarea a devenit mai ușoară în studiile de limbă română.

Pentru părțile de tot întunecate, cum sânt acelea privitoare la urmele autohtone, preromane, v. germane, iranice, etc. ajunge să se câștige câteva puncte de sprijin, pentruca cercetătorul să poată păși înainte mai sigur. Materialul, amestecat la început, se va lămuri pe încetul, ca metalul în foc, zgura se va lepădă, greșelile de interpretare de la început se vor înlătură prin faptele nouă ce se adaugă unele după altele și se îmbină în grupuri, din cari concluzia poate reieși apoi documentată cu mai multe argumente.

Călăuzit de aceste considerațiuni am cercetat o seamă de cuvinte cari prin vitalitatea lor în limba română precum și prin structura lor fonetică indică de la început o origine străveche la noi.

I. Elemente autohtone (preromane).

Dacorom. *rână*, mold. *râlă*: alb. *terε*, geg. *lanε*, etc. În expresia „*a sta într'o rână*“.

Unele expresii păstrează, cum se știe, forme vechi de limbă, cristalizate, ori cuvinte cari nu mai trăesc singure, independente; alte ori conservă sensuri vechi, necunoscute în viața de azi a multor elemente lexicale. Acestea va trebui să se dea mai multă atenție de aci înainte, fiindcă pot duce, cum am observat și altă dată¹ la descoperiri, adeseori surprinzătoare.

Expresia de care ne ocupăm este una din acestea, dar ea n'a fost bine definită de dicționare. De aceea nici istoria cuvântului *rână* n'a putut fi lămurită.

Tiktin (Dicț., p. 1324) dă următoarele explicații: *într'o rână* „(im Stehen, Sitzen, Liegen) seitwärts geneigt“. Traducerea aceasta cuprinde o parte din sensul cuvântului, cum reiese din exemplele: *Moșneagul tot strâmb sta într'o rână* (din Sadoveanu); *lăsată într'o Brâlă* [o casă] (din Nădejde, N.); *se plecă într'o râlă* [o căruță].

E vorba deci de plecarea într'o parte (a corpului, sau prin extensiune, a ori cărui lucru), în stânga sau în dreapta. Se poate spune din aceste exemple care e sensul propriu, precis, al cu-

¹ V. DR. II, p. 634 sqq., expresiile „tot pe ...“ și „peste cap“.

vântului? Ori avem de a face cu întrebuintări figurate: casa, căruța se pleacă într'o parte ca trupul omului în stânga sau în dreapta? Celălalt exemplu ce-l dă Tiktin l. c. duce la mai multă precizare: [*Țigani*] *cei mai bătrâni și nevestele stau sub corturi: bătrânii tolăniți stau într'o rână.* [lang ausgestreckt oder aufgestützt auf der Seite ruhend]“. „Tolănit“ înseamnă „lungit“ pe pământ, indiferent cum, pe burtă ori pe spate. Dar în fraza de mai sus (din Ispirescu) se mai adaugă pe lângă „tolănit“ (lungit) și precizarea *într'o rână!*

Ispirescu știe de sigur, ca ori ce Român care cunoaște expresia, ce fel de poziție are corpul când stă „într'o rână“, ceea ce numai din frază nu se poate vedeă, ci cel mult deduce. Tiktin, prin „aufgestützt auf der Seite ruhend“ s'a apropiat de sensul propriu al expresiei.

Vagul semantic în care a plutit cuvântul până acum a dus la o etimologie ipotetică¹, pe care Tiktin n'o admite, dar nici nu dă altceva în schimb.

Cunoscând cuvântul, nu numai de-acasă de la mine (Țara Bărsii) dar și din alte părți, l-am urmărit mai de aproape.

A *sta 'ntr'o rână* este a sta lungit pe o coastă, cu capul pe palmă, și cu cotul răzimat în pământ. Deci se poate spune și numai „a sta [răzimat] într'un cot (într'o mână, într'o brâncă etc.)“, cum vom vedeă mai departe.

Și iată datele pe cari le-am cules din diverse regiuni, pentru a stabili și întinderea geografică a expresiei, cu variantele ei.

În *Mehedinți*: *stă 'ntr'o rână* = „plecat pe cot“²; *stă pe-un cot* (comuna Ploștina)³; — *Romanași*: *stă 'ntr'o rână* = „pe-o parte și capul plecat pe mână“⁴; — *Teleorman*: *stă 'ntr'o rână* = „stă întins pe pământ și răzimat pe cot“⁵; — *Dâmbovița*. Aici am urmărit personal expresia. Iată și exemple: *Stă 'ntr'o rână*⁶ (mi s'a arătat poziția, fără explicații); *sta 'ntr'o rână* =

¹ Dl Pușcariu, *Et. Wb.*, ad. v. a propus o formă de neutru plur. **rēna* în loc de pluralul cunoscut latin *renes* (masc.). Acesta ar fi devenit apoi feminin sing. Ca sens: „Nieren“, apoi „Nierengegend“, „Lende“. — Ca fonetism **rena* ar fi trebuit să dea **rină*, după părerea mea. Exemple de *r + ē n* n'avem în rom. (cf. însă *arēna* > *arină*).

² Com. I. G. Retezeanu.

³ Com. Costantina Buzoianu, țărancă.

⁴ D-șoara F. Florescu, prof.

⁵ Fl. Drăghici, preot, deputat.

⁶ Comuna Costești, Marin Ștefan, G. Preda.

„plecat și cu capu pe cot“¹ etc. În Ialomița, Ilfov, Prahova am auzit expresia de mai multe ori; — *Buzău*: *stă 'ntr'o rână* = „stă tolănit și cu mâna supt falcă“²; *stă 'ntr'o rână* = „stă mai cu seamă ciobanii, lungiți...“ (mi s'a arătat poziția pe cot)³; — *Covurlui*: *stai într'o râlă* = „pe cot“ (fie jos, lungit, fie răzimat cu cotul pe masă)⁴; *stă 'ntr'o râlă*, cu același sens⁵.

Același înțeles îl are expresia în jud. Roman, după mai multe comunicări. Explicarea din jud. Neamț este clară: *a stă 'ntr'o râlă* = „a sta rezemat cu cotul (stâng ori drept) de o masă, o stâncă, un sac, etc.“.

În Basarabia e cunoscută în jud. *Bălți*⁶, dar numai cu sensul vag de „a sta într'o parte“. În alte părți n'am întâlnit-o. În jud. *Tighina*, com. Chițcani: *stă 'ntr'un cot*, „da nu-i lucru cinstit aista“⁷.

Explicarea aceasta arată că de expresia sus zisă e legată ideea de lene și poziția e considerată ca ceva necuviincios, motiv care a făcut, probabil, să dispară în unele părți.

La Românii din ținutul Vidinului se zice *aragna* = „într'o rână“⁸ care este, probabil, traducerea expresiei cu un cuvânt bulgăresc⁹.

În Ardeal n'am întâlnit cuvântul *rână* decât în jud. Brașov, în aceeași expresie și cu același sens¹⁰.

În jud. *Cojocna*: *stau într'o mână*¹¹.

În jud. *Bistrița*: *stă 'ntr'un cot*.

Dăm și câteva atestări. Din Anton Pann (Povestea Vorbii, Buc. 1852, p. 153): ... *odihnind p'o rână* (e vorba de un leneș); *îl găsi la umbră, culcat pe o rână, Ce faci? îl întreabă, el: stau după muncă* (p. 154). Din Creangă: ... *Moș Nichifor își aprinde tuleaua, așterne cojocul și se pune într'o râlă, jos lângă foc; și*

¹ D-na Maria Dumitrescu, Pietroșița.

² Com. dl I. Vlădescu—Albești, învățător.

³ Dl A. Dumitrescu, comuna Năeni.

⁴ Dr. G. Zugravu.

⁵ Dl Spirid. Popescu.

⁶ Com. dl T. Hotnog, profesor.

⁷ După com. d-lui I. Leanca.

⁸ Andreiu Barabancea, bătrân de 70 ani.

⁹ Cf. *Cugetul Românesc* II, No. 12, p. 870. Să fie bulg. dial. *na rakà?*

¹⁰ Pentru Brașov, după com. d-lui C. Lacea.

¹¹ Com. Ana Popa, țărancă din satul Cojocna.

*pâc, pâc . . . din lulea, cât pe ce erà sà-l prindă somnul . . .*¹.

Cuvântul nu este chiar necunoscut, fiindcă se întâlnește și în texte mai nouă. În traducerea românească a cărții „Umbră Crucii“ a fraților Tharaud², este un pasaj interesant pentru cuvântul *rână*: . . . *șase regi stau tolăniți pe perine moi . . . cu trupul înclinat spre stânga, cu capul pe mână, cu cotul răzimat a lene . . .* (p. 126). În textul fr.: „. . . étendus . . . le corps penché du côté gauche, la tête dans la main, le coude nonchalamment appuyé . . .“ Apoi (p. 127): *Pentru ce în celelalte nopți mâncăm așezați la masă sau cu coatele pe ea* [adică: cu ambele coate] *și numai în astă noapte stăm într'o rână?* În fr.: „Pourquoi, les autres nuits, mangeons nous assis, ou appuyés sur le coude, et, cette nuit, seulement accoudés“ ?

Poziția corpului de care se vorbește întâiu („cu capul pe mână, cu cotul răzimat a lene“) este exact aceea de care se leagă expresia „într'o rână“, întrebuințată de traducător în celălalt pasaj.

Nu mai încapă îndoială că sensul frazei de care ne ocupăm și pe care eu îl cunosc din graiul viu, este „a sta răzimat într'un cot“ și, prin extensiune, „a sta într'o parte, pe-o lature“.

Aceasta arată în parte poziția pe care o aveau cei vechi la masă: . . . *les convives appuyant le coude gauche sur le coussin* (ἐπι'ἀγκῶνος δειπνεῖν), *en soulevant le haut du corps; de cette façon ils sont à moitié assis, à moitié coudés sur le côté* (Dict. d. Antiquités gr. et rom., p. 1271).

Rână a însemnat „cot“ cum se poate vedeă din cele de mai sus. Ajunși aici, nu e prea greu să dăm și de prototipul cuvântului nostru.

În lat., afară de *cubitus* > rom. *cot* (v. REW. 2354 și formele romanice), mai erà și *ulna* „Ellbogen, der Theil des Armes auf den man sich stützt“³.

Din *ulna* însă nu se poate derivă în nici un chip cuvântul românesc. De aceea trebuie să-i cautăm originea în altă limbă europeană. Walde (Etym. Wb.² 842) dă următoarele corespondente ale formei latine: gr. ἠλένη „Ellenbogen“ (acesta ar fi dat în rom. **ulnă*, sau, dacă și-ar fi schimbat accentul, > **oar(i)nă* etc.); got. *aleina*, vgs. *elina* „Ellenbogen“. Nici acestea și cu

¹ V. *Convorbiri Lit.* X, 382.

² Trad. de P. Gh. Ciorăneanu, Buc. 1923.

atât mai puțin formele celtice și celelalte date de Walde, nu pot explica formal pe *rână*. Celelalte corespondente indoeur. (din Asia) nu le mai cităm, fiindcă ne duc prea departe, geograficește¹. Toată familia aceasta duce, după Feist Et. Wb.² 26 la un proto-tip **ōlena*.

Limba albaneză desleagă ușor problema, cu formele tosk. *tere* și geg. *tane*. Acestea corespund perfect fonetismului din *rână* (*t* alb. = rom. *r*, ca în *viezure* < alb. *vjedute*; mazăre: alb. *modute* etc.) Faptul că avem un *t*-inițial în albaneză, dovedește că odată a fost o vocală înaintea lui *-l-*, ca și în limba gr., lat., germ. etc. În limba alb., ca și în rom., numai *-l-* intervocalic trece la *-t*-² (rom. *r*), bine înțeles în elementele primitive albaneze și în cele latine la ei și la noi.

Intrebarea este, cum considerăm pe rom. *rână* (râlă), din punct de vedere al originii directe. Este venit din albaneză, ori din alt graiu traco-iliric?

Ca sens și ca gen (femenin în alb. și în rom. ca și în lat. și gr. etc.) nu este nici o deosebire între alb. și română. Walde, l. c., traduce pe *tere* (*tane*) cu „Arm vom Ellbogen bis zur Hand“ iar Jokl (Untersuchungen p. 281) cu „Unterarm“. Ca formă *rână* rom. pretinde un **ōlana* (cu o vocală dispărută dinaintea lui *-l-*, care se vede în lat. *ulna*, gr. *ὠλένη* etc.), cu *a* înaintea lui *-n*, care ajunge în rom. la *-ân* (cf. *lana* > *lână* etc.), căci un *-en-* (care se vede în forma gr.) ajungea la *-in* (cf. lat. *lenis* > rom. *lin* etc.), presupunând chiar că acel *-e(n)* era închis, deși în gr. este un *ε* care dădea același rezultat.

Formele alb. pot veni și din o formă cu *-en*. Jokl l. c. aduce ex. lat. *arena* > tosk. *rene*, geg. *ranε*, care în rom. a dat *arină*. G. Meyer a observat (v. Jokl, l. c.) că forma geg. trebuia să fie **tene* (din *-en-*).

Dacă îl socotim pe *rână* venit direct din alb., atunci trebuie să-l considerăm venit la noi după ce *-en-* a ajuns în alb. la *-er-* (ca în tosk.).

Cuvântul nefiind în arom., ci numai în dacorom., și cum există în atâtea limbi europene, el trebuie considerat ca întins odinioară în toate graiurile traco-daco-ilirice. Geograficește și foneticește duce mai firesc spre regiunea Carpaților.

¹ Comp. n. pers. *āran* „Elle“, *aratni-h* „Ellbogen, Elle“.

² A arătat aceasta Pedersen, și cu privire la *tere*, în *KZ.* XXXIII, p-

Cuvântul fiind întrebuințat în expresie și nu singur, în *într'o rână* sau *pe-o rână*, vocala dinaintea lui *-l-* găsindu-se în hiat cu articolul nehot. *o* (într'o **urână*, cu *u-*, *o-* inițial) a dispărut dinaintea aceluia *-l-* (> *-r-*).

Limba română explică deci și motivul căderii vocalei inițiale, fiindcă *rână* e întrebuințat azi, și de sigur de multă vreme numai în frază, în care **ol-*, *ul-*¹ primitiv se află după un cuvânt cu vocală la sfârșit. Dacă există și în alb. o expresie ca a noastră, nu putem ști, fiindcă nu este dat de dicționare și de cei ce s'au ocupat cu el, decât cuvântul izolat.

Dar ori cum s'ar privi problema, sigur rămâne că *rână* nu e latinul *ren*² (plur. *renes* > **rena*, greu de admis ca formație, gen și fonetică), ci un cuvânt autohton între Adriatică și Carpați.

Mai rămâne de clarificat varianta mold. *râlă*. Aceasta arată că *l* s'a disimilat dintr'un *-r-* mai vechiu. O forma **rără* a trebuit să existe în regiunea rotacismului de odinioară. Cum forma *râlă* este astăzi numai în Moldova unde se știe, că cel puțin în nordul acestei provincii, a fost rotacism, explicarea lui *-l-* dintr'un mai vechiu *-r-*, prin disimilare, e cea mai firească.

Pe de altă parte *râlă*³ arată indirect că odinioară a existat rotacism în Moldova.

Brândușă.

E o specie de plantă foarte cunoscută de poporul român și numele ei este răspândit peste întreg teritoriul dacoroman.

Dicț. Acad. o definește astfel: „Numire pentru mai multe plante cu rădăcina bulboasă și cu florile în formă de pâlnie“.

Plantele acestea cu „rădăcină bulboasă“ sânt următoarele:

1. *Brândușă (-galbenă)*, *Crocus aureus*, înflorește primăvara și se mai cheamă și „șofran galben“ (cf. Panțu, Pl.); *brândușă de primăvară* = *brândușă albastră* = *brândușă de*

¹ Feist (Etym. Wb. d. got. Spr., 26), dă pentru got. *aleina*, corespunzătorul lat. *ulna* etc., o bază *ōlena*.

² v. *REW.*, 7206 formele roman. a le lui *ren*. Ca sens ajunge, (plur. masc.) la „Łenden“, „Kreuz“, „Rücken“, dar nu la „cot“, sau măcar „lature“, „côté“.

³ Din *rână* disimilarea e mai grea. Dar în situația expresiei *într'o *rără*. disimilarea este firească, fiindcă erau trei *r* alături.

munte (*Crocus Heuffelianus*); *brândușă* (-albă) = *brândușă-mică* (*Crocus reticulatus*); *brândușă de vară*

2. *Brândușă (de toamnă)* = (Bucov.) *brândușă-morșilor* (*Colchicum autumnale*), foarte veninoasă; crește pe livezi „toamna”. Se mai numește și *ceapa-ciorii* (ibid și Panțu, o. c.). Aceeași plantă se mai chiamă „*lăcrămioare* (Ardeal) și *ghiocel* (ibid.).

Se întâlnește apoi ca nume de animale (Dicț. Acad., o. c.) și personal am întâlnit *brândușă* și ca nume de persoane. Derivate diminutive sânt: *brândușel*, *brândușeă*, *brândușiță*. Există și forma rară *brânduș* s. m., refăcută din plur. (cf. o. c.)¹.

Ceea ce este caracteristic la această plantă, *bulbul*, se vede, nu numai din descrierea științifică, ci și din traducerea prin alte nume care duc la aceeași caracteristică. Căci ce alt motiv decât forma rotundă de umflătură, a rădăcinii, a putut duce la numirile paralele de *ceapa-ciorii* sau *ghiocel*, plante care au și ele rădăcină cu „bulb”.

Dar ceva mai mult. În lalomița *brândușă* este o plantă (probabil *baraboiul*)² ale cărei gogoși, formate la rădăcină, ca la cartofi, se mănâncă, în special de copii. Cunosc personal acest fapt, dar n'aș putea spune cum se chiamă această plantă științificește, destul că și în acest caz numirea de *brândușă* e legată de *bulbul* rădăcinii. Iar dacă observăm că *brândușă-de-toamnă* are *bulbul* otrăvicios (v. Dicț. Acad. și Panțu, l. c.), putem conchide, mai pre sus de ori ce îndoială, că numirea de *brândușă* nu s'a dat la început numai unei singure plante ci mai multora cari aveau rădăcina *bulboasă*, cum am văzut că spun și botaniștii.

Realitatea, cum am mai spus de repețite ori în cercetările mele asupra originii cuvintelor în legătură cu lucrurile, ne duce și de astădată la lămurirea acestui prea interesant nume de plantă.

Sensul primitiv a fost deci „bulb”, „umflătură”, fr. „boule” (cf. fr. „boule d'or”; rom. *bulbuc*, -*cei*, *bulbor*, *gloanță*, *măr aurii*, germ. *Goldknöphen*, „*Trollius europeus*”, la Panțu, o. c. la planta

¹ În Panțu, *Plantele cunoscute de pop. rom.*, nu găsim afară de descrierea florilor, nimic mai mult decât ce dă Dicț. Acad. Rădăcina o descrie ca „bulb cărnos, solid” (la *brândușă de primăvară*, p. 25) și „bulb compact, oval” (la *br. de toamnă*).

² *Baraboiul*, (v. Panțu, ad v.) are rădăcina cu mici gogoși, ca și cartofii și se mănâncă.

Bulbuc). Odată stabilit, prin fapte pozitive, științifice, originea semantică a cuvântului, să trecem la cea formală.

Dintre limbile slave există cuvântul numai în sârbește: *brnduša*, despre care Danicič (Rječnik, 663) spune că e de origine românească. Și nici nu poate fi altfel, fiindcă forma aceasta nu se întâlnește în alte limbi slave, nici nu i se poate găsi vreo bază înăuntru acestora.

Afară de această împrejurare, care ea singură e concludentă pentru originea streină a cuvântului în limba sârbă, mai este și sufixul diin. *-ușă* (*-uše*), caracteristic limbii române. Este un sufix anterior influenței slave, pe care îl întâlnim la cuvinte străvechi, al căror radical, în majoritatea cazurilor nu s'a mai păstrat. Astfel îl vedem la cuvintele dacorom. *cățușe* (< lat. *catta* + *uše*), arom. *cățușe* fem. și *cățuș* m. (cf. și arom. *auș* < lat. *avus* + *uș*, de unde se vede că sufixul a fost întrebuințat pentru cuvinte masc. ca și fem.); *mățușă* < lat. *ajmita* etc.

Prin urmare înăuntru limbii române trebuie căutată și originea formală a numelui *brândușă*.

Cum în latină, greaca veche sau în germana veche nu găsim nimic care să stea în directă legătură cu această formă, se impune întrebarea logică, dacă nu avem de a face cu o urmă din graiurile autohtone, iliro-traco-dace, peste care s'a suprapus limba latină vulgară, prin care apoi s'a continuat în română.

Din fericire, cercetările în această direcție duc la stabilirea adevărului. Baza cuvântului nostru se găsește confirmată, în chip absolut convingător în următoarele limbi europene: lat. *grandis*, lett. *grūds* „drall“, v. bulg. *grądz* „Brust“, gr. βρένθος „stolz“, βρενθόμαι „gebürde mich stolz“ (cf. a se îngâmfa = a se „umflă“, în pene, de mândrie etc.)¹ v. ir. *bruinne* „Brust“, v. cymr. *bronn*, n. cymr. *bron* „pectus, mamma“ (*tâță*), bret. *bron(n)* „mammelle“, „Hügel“ (în toponimie, deci „vârf rotund“, ca în slovak. *hrud* „Erhöhung“, pe lângă bulg. *grądz* „Brust“ (Walde, Lat. etym. Wb.², 351).

Toate acestea duc la indogerm. **gurendh-* „schwellen“, adică la un prototip cu sensul de „a se umflă“, „umflătură“, lucru „bulbos“, „bulb“, cum se poate vedea și în Boisacq (Dicț. etym. gr., ad v. βρενθώ).

¹ V. și alte cazuri: lat. *inflare*, *tumere* etc., în care intră și sensul de

De la sensul de (a se) „umflă“ (schwellen) se pot cită ne-numărate cazuri, din diverse limbi (v. mai departe la *brânză*) cu sensuri analoge. Ne mărginim să dăm numai familia lui *bulb*¹, *bulbuci*², numiri care în rom. se dau plantelor cu rădăcina în formă de ou, gogoasă („umflătură“). Astfel din idg. **bol-*, **bul-* „*schwellen, sich aufblähen*“: lat. *bulbus* „Zwiebel“, „Bolle“: gr. βόλβος „Zwiebel“, lit. *bulbė*, lett. pl. *bulbes* „Kartoffel(n)“ (aceștia nu sânt decât niște „bulbi“, ca și *brândușa*), *bumbuls* „Knolle“, lit. *bunibulas* „Knotenartige Verdickung“, *bumbulys* „Wasserbase“; lat. *bullā* „Blase, Knospe“, rus. *bulka* „rundes Brötchen“, „Semmel“³, de unde rom. *bulcă*, venit probabil prin ruteană (în Dicț. Acad. cu sensul „petit pain“).

Brend-, *Brand-* este deci baza cuvântului nostru, legat prin *br-* inițial de forma gr. βρένθος și de formele celtice începătoare cu *br-* (v. acestea mai departe), iar pentru *-nd-* de formele lat. *grandis*, lett. *grūds*, v. bulg. *grādz*. În ce privește raportul gr. β- cu lat. *gr-*, a se compara și familia lat. *gravis* (gr. βαρύς, mir. *bair*, lett. *grūts* etc., Walde², 353) și alte cazuri analoge.

Deci graiul european din Dacia — căci cuvântul *brândușa*, fiind numai în dacorom., aici trebuie să-i fixăm originea geografică — nu poate fi decât o ramură, o limbă soră a celor citate mai sus, cu asemănări fonetice uneori mai aproape de greco-celtică, alteori de lat.-slavă-let.-lit. Acest fapt nu mai trebuie discutat mai de aproape, fiindcă se știe cum se apropie ori se depărtează limbile surori în privința diverselor caractere fonetice.

Mai trebuie totuși să adăogăm ceva cu privire la vocala internă a acestei baze. A fost *brend-* ori *brand-*? Pentru limba rom- ambele baze duc tot la *brând-*. Formele gr. arată un *-ev-*, celelalte un *a(nd)*, *-o(n)*, încât cuvântul rom. nu poate arătă precis ce fel de vocală avea prototipul, căruia îi putem spune autohton, dac, având în vedere situația geografică a cuvântului, pe pământul vechii Dacii. Oricum ar fi fost acest sunet, formele **brenda-*, **branda-* cu sensul „bulbus“, „boule“ („umflătură“) etc. duc în

¹ V. CDDE. la *bulbucă*.

² Panțu, o. c., ad v.

³ Walde, o. c. 101; vezi același fenomen semantic la familia lat. *folium*, p 303, *follis*, p. 304 ș. a.

chip firesc la *brândușă*, ca și *catta + ușă > cătușă*, etc.¹

Brândușă este prin urmare un cuvânt ce se poate proba suficient, deși indirect, ca o urmă din limba locuitorilor autohtoni ai țării noastre.

Dar, odată ce ea deschisă, cercetările comparative pot duce și la alte descoperiri, cum s'a întâmplat totdeauna cu limbile vechi, de la cari n'au rămas urme scrise, ori s'au păstrat prea puține. Un principiu nu trebuie însă uitat: Să pornim de la cunoașterea exactă a realităților din viața poporului și a naturii inconjurătoare. Cuvântul *brândușă* trebuie cercetat și prin altă priză, și anume dacă nu este la noi venit direct, în epoca latinei vulgare, din limbile citate mai sus.

Dintre formele amintite nici una nu poate explica direct, ca sens și fonetism, pe cea românească.

Totuși o apropiere mai mare este între forma românească și cele celtice: cy., corn., v. bret. *bron* = **bronda*; bret. *bronn*, f. „mamelles, sein, pis”, cu care se compară și forma *brunda*, care se întâlnește de mai multe ori în CGL. (v. Holder, *Alt-keltischer Wortschatz*, p. 986). Toate acestea duc la un g **bhrntjōn-* < *bher-*, de unde și germ. *brundjōn-* got. *brunjō* (> mlat. *brunia*, v. fr. *brunie, broigne*.) v. nord. *brynja*, v.e. *byrne*, v. slav. *brunja*, > mgs. *brünne*, vgs. *brunna* „Brustharnisch“ (v. Holder. l. c.).

În REW. 1328 se dă bret. *bron* „Brust” cu urme pe teritoriul francez numai, foarte explicabil geograficește, în b.-manc. *bront* „Brustwarze”, Val de Saire *bran berrich. abrō* etc.; iar pentru sensul de „Brünne” REW 1339, pornește de la francul *brunnia*, de unde v. fr. *broigne*, prov. *bronha*.

Ar fi, cum se poate observa, numai nesigura formă din CGL, *brunda* (v. Holder, l. c.) care să dea de gândit. Aceasta e înregistrată cu semn de întrebare în Thesaurus Glossa este „brunda (bronda, bruda) solida”; e citită de unii *bruta stolidă*, de alții *brunia lorica* (v. o. c., ad v.), prin urmare n'o putem lua serios în considerare.

¹ În privința sufixului *-uș(ă)* nu e locul să ne ocupăm aici. Alăturarea lui la un cuvânt autohton, cum e *brândușă*, și asemănarea cu ceva analog din albaneză (cu sufixul *-șe* etc) ne face să credem că este și el tot autohton. V. N. Jokl. o. c., suf. *-š* (dimin.), *-š-or* 23 a, 100, 222, 312; *-še* 33, 38, 226 etc. și comp. observațiile d-lui Pușcariu, mai departe, în recensia acestei cărți.

Dar nici o limbă romanică nu a conservat vreo urmă care să ducă direct și să întărească pe acel *brunda*¹, care nu se poate dovedi pe altă cale că ar fi existat în latină. Că s'au păstrat din formele celtice urme numai pe teritoriul galic este explicabil geograficește pentru această regiune romanică, dar nu s'ar putea admite pătrunderea și păstrarea numai la noi a unei forme vechi celtice. Afară de asta, urmele de pe teritoriul galic, duc, cum am văzut (*REW*, I. c.) la prototipuri fără *-d*, la sfârșitul cuvintelor pomenite (bret. *bron*, franc. *brunnia*).

Pe de altă parte, se știe că puținele elemente galice pătrunse până la noi (*cămașe*, *îmbrăcă*) sânt venite prin latină și se păstrează în mai multe limbi romanice.

Și chiar de am admite că ar fi existat un *brunda*(?) în latina vulgară din Italia — ceea ce nu e probat — de unde eră firesc să ajungă și în Dacia, totuși nu putem explica din acesta pe rom. *brândușe*, în afară de motivele geografice și fonetice (lipsa lui *-d* final de la baza corespondentelor de pe teritoriul galo-roman), și pentru motivul că un alt cuvânt străvechi rom. *brânză*, derivă din aceeași bază cu *brândușă*. Acest element, cum vom vedea mai departe, pretinde și întărește prototipul dat de noi, *Brend-*, *Brand-*, cu *-a(e)-* nu cu *-u(nd)*. În ce privește sensurile formelor citate până acum („*Brust*, *Brustwarze*“; „*mamelle*, *sein*, *pis*“, „*mamma pectus*“; „*Hügel*, *Erhöhung*“), se mai pot aduce și altele cuvinte în sprijinul trecerii de înțeles de la „*umflătură*“, „*boule*“, la „*vârf rotund*“ (de deal, deal, etc.).

Caracteristic în această privință este gr. *βουνός*² „*colline*, *tertre*; *hauteur*, *monceau*, *sein*, *mamelle*“ (cf. rom. *momâie* < lat. **mamanea*, explicat de mine în *D.R.* II, p. 823). Un derivat al acestuia, *βουνοῦ* „*plante ombellifère*“, și *βουνοῦ*, „*sorte de gros navet*“ („*chou-rave*“?), de unde lat. *bunias*, *bunion* (în Col. și Plin.), „*espèce de navet*“ (v. ori ce dicț. gr. și lat.), explică în chip neîndoelnic raporturile de sensuri, pornite de la ideea de „*umflătură*“³ cari există între rom. *brândușă* (plantă cu rădăcină

¹ Acesta, în cazul când s'ar dovedi că a existat în latină din Italia, că a lăsat urme acolo cu posibilitatea de a fi pătruns și în orientul romanic, cum s'a întâmplat cu *braca* ș. a., ar trebui explicat în rom., ca trecut prin fazele **brundușă* > *brândușă*, cu *u+n+cons*, trecut la *-ân+cons*.

² Comp. și verbul *βουνοῦ*, „*ammonceler*, *élever*“.

³ V. și *pampinus*; *pampilla* „*Brustwarze*“; v. ind. *pippala*-h „*Beere*“, lit. *pāpas* „*Brustwarze*“, lett. *pampf* etc. „*schwellen*“ etc., gr. *πνεύσις*, „*Blasenbildende Tronfen*“ etc. de la un sens primitiv „*aufschwellen*“ (*Wald* 2 558).

„bulb“, ca și cele gr.-lat.) și corespondentele ei din limbile vechi europene, amintite mai sus.

dacorom. **Brânză**, megl. *bronză*.

Cuvântul acesta străvechiu păstoresc a dat mult de gândit filologilor, fără să se poată ajunge la o explicație convingătoare a originii lui. De curând, dl Densusianu¹ propune o nouă etimologie, de care ne vom ocupa mai departe.

Cum urmăresc de mai multă vreme istoria terminilor păstorești de la noi, pornind de la cunoașterea exactă a faptelor și lucrurilor din viața poporului, am observat că în șubredele explicații ce s'au dat până acum nu s'a arătat de nimeni semnificarea și felul real al fabricării brânzii. Imprejurările făcând să trăsesc și să umblu de multe ori la țară, am putut cunoaște de aproape, practic, nu numai din întrebări și studii, multe lucruri de cari filologii orășeni de naștere nu pot avea noțiuni clare și precise.

Cred că fac un serviciu științei dacă voi da la iveală material mai precis, chiar dacă nu voi putea ajunge și la lămurirea lui științifică, sigură.

Brânza se prepară astfel: Cașul, făcut din laptele încheșat, se pune într'o învălitoare (numită „zăgărnă“ ori altfel, după regiuni), făcută dintr'o țesătură rară. În această pânză se „strânge“ cașul, se pune în „crintă“, un vas de lemn, semicercual, adânc de 20–30 cm., cu fundul plat și cu un jghiab (un fel de gât ieșit în afară de 15—20 cm.) prin care se scurge zerul într'o găleată.

Peste caș se pun, în crintă, greutatea ca să-l apese și să se stoarcă zerul. Pentru a se storce bine zerul, baciul, după o primă presiune, mai desface odată ori de două ori învălitoarea, frământă cașul cu mâinile, îl învelește din nou și-l pune iarăși la „teasc“, unde-l lasă până vede că numai pică zer de loc. Cașul stors astfel e alb ca și laptele și se chiamă „caș proaspăt“ sau „verde“² (lat. *caseus viridis*, *recens*, gr. τυρός χλωρός).

Din acest caș se face așa zisa „saramură“ („brânză albă“)

¹ *Grai și suflet* I, 1923, p. 68 sqq.; v. tot acolo, p. 35, atestarea lui *bronză* în megl., în studiul d-lui I. A. Candrea, p. 26, unde nu se spune dacă înseamnă și un soțu special de brânză, ori e numai un nume generic.

² V. diversele numiri, de care nu ne ocupăm în special, aici, în Dicț. Acad. Tiktin în Pamfile *Industria casnică etc*

tăindu-se „feli” și punându-se de obicei în zer fiert, sărat, căruia i s'a scos urda.

„Saramura”, „brânza felii” se face din caș nu prea mult presat. „Telemeaua”, e același lucru, numai că se face din caș foarte puțin presat și e introdusă de curând, prin cășarii din sudul Dunării, greci ori bulgari. De aceea nu s'a întins decât în Muntenia, Dobrogea, Moldova și Basarabia. În Ardeal nu se prepară, decât poate acum după războiu. Felurile acestea de brânză se fac aproape numai la șes, unde vara e prea cald și e nevoie să se pue cașul la sărat, repede, ca să nu se strice. De aceea dincoace de munți e puțin cunoscută.

Brânza propriu zisă se face mai ales la munte și este, cred, legată din timpuri străvechi, de păstoritul în munți. Și vom vedea de ce, arătând cum se prepară.

Cașii storși, cum am spus mai sus, dar *nesărați*, se pun pe un pat de scânduri, unul peste altul, în mai multe grămezi. Acolo se lasă mai multe zile, după cum e de caldă ori rece atmosfera.

Astfel cașul, din cauza zerului care totuși a mai rămas în el, și cum e și firesc pentru orice materie organică, fermentează, „dospște”. După ce a dospit de ajuns, ceea ce numai baciul dibaciu poate cunoaște bine, cașul devine mai moale, mai elastic, pe când cașul verde e puțin mai aspru și mai puțin malleabil. Cașul dospit are și un gust acrișor, firește, ca și aluatul dospit pentru pâne, dar nu ca aluatul care stă mai multe zile și servește ca drojdie, pentru plămădeala unui nou aluat.

De la acest fapt am pornit, de când urmăresc istoria termenului „brânză”. Aceasta nu se poate face decât din caș dospit¹; din caș proaspăt este absolut imposibil să se facă „brânză”, în sensul propriu specific al acestui cuvânt. După ce e destul de dospit, baciul ia cașul, îl curăță de coaja care s'a format pe deasupra, îl face bucăți și-l frământă cu mânilor, ori, în unele părți, îl freacă pe „răvar”², un lemn cu creștături.

Această frământare, sau mai bine zis „amestecare”, se face ca să nu rămâie bucățele mici nestrivite, și mai ales ca să pătrundă sarea măruntă în toată această pastă ce rezultă din ame-

¹ V. și Dicț. Acad. la „brânză” unde se vorbește de prepararea acesteia din caș dospit.

² Cuvântul e, cred, din aceeași bază cu „răvaș” și ne vom ocupa în altă parte de el (v. Tikin, *Dicț., pentru sensuri*).

stecarea și frământarea amintită (cf. „a mestecă mămăliga“ ori și alte lucruri cari cer această acțiune).

Frământarea aceasta este un lucru necesar, dar nu esențial¹, după părerea mea, pentru sensul de la care trebuie să plecăm pentru originea cuvântului. Astfel și urda se frământă și se amestecă cu mânilor, dar tot pentru a putea fi bine sărată.

După ce a fost astfel preparată, se îndeasă bine în burduși (foi), putini, etc., de aceea se mai spune și „brânză de burduf“ etc.

Trebuie să mai adaug că dacă nu s'ar face din caș dospit, brânza nu s'ar putea așeza în vase ca o pastă bine legată, compactă, dar moale, fără să rămâie în masa ei mici goluri. Din caș verde nu s'ar putea face, și pentru mintea păstorului este exclusă posibilitatea de a face „brânză“ din caș proaspăt, ori cât de presat ar fi, fiindcă n'ar avea nici gustul bun al aceleia nici nu s'ar putea face aluatul acela elastic, ci ar fi fărâmicioasă și n'ar putea dura până la anul viitor, când vine noua producție.

Prin piețele diverselor noastre târguri, din Ardeal mai ales, se vând cași dospite gata, pe cari cumpărătorii n'au decât să-i frământa și să-i sare, încât faptul dospirii de care vorbim poate fi controlat de ori cine.

„Brânză“, firește, se întrebuițează, prin extensiune și pentru a denumi orice produs solid făcut din lapte și pentru toate soiurile de brânză în genere, ca și germ. *Käse*, it. *formaggio*, fr. *fromage* etc.

Interesantă este accepțiunea derivatului a *se brânzi* (a se face brânză“, dar nici odată a se face „caș“) ce se zice despre laptele care, fiert, după ce se serbezește puțin, se coagulează, ca și când i s'ar fi pus chiag. Brânza de vacă se face de altfel, cum se știe, din laptele care nu mai e dulce, pornit spre fermentare. În acest stadiu, se încălzește puțin la foc și se alege astfel brânza de zer, apoi se strecoară. De la aceste realități trebuie să pornim pentru lămurirea cuvântului nostru.

Schrader RL. constată de altfel că la origine brânza s'a făcut, la popoarele primitive, din laptele acru, pornit spre fermentare. A pune și termenul nostru în legătură cu ideea de fermentare, dospire, nu înseamnă decât a-l explica pe baza unei realități cunoscute.

¹ Cum crede dl Densusianu, *l. c.*

Prin urmare la un prototip cu sensul de „dospit“, „fermentat“ ne duce felul de a se face „brânza“, românească.

Dospirea-fermentarea este exprimată în diverse limbi prin termeni cari au la bază ideea de „a fierbe, a se umflă, a crește, a se ridica“ etc. Astfel: lat. *fermentum* „Sauerteig“, „Gärungsstoff“, care în legătură cu *defrutum* „der eingekochte Most, Mostsaft“, duc la un prototip cu sensurile „wallen, gären, brauen“. Aici intră și alte forme indoeur. cu sensuri de „Bier“, „Brühe“, „brauen“ și vgs. *brōt*, ngs. *Brot*, etc. (Walde² 225; iar Feist, Et. Wb² 78. pornește de la baza *brauta-* „gesäuertes Brot“, în legătură cu vgs. *briūwan* „brauen“ = durch Gärung bereiten, și cu got. *broe-* „Brot“).

Tot aici intră și alb. *brume* „Sauerteig“, *mbrūn* „knete“, *inbrujture* „gesäuert“ (G. Meyer, Et. Wb, 49; Jokl, *Untersuch.*, 263), de unde reiese că e mai firească legătura între rom. **frământa** și lat. *fermentum*, decât cu **fragmentare*¹.

Frământarea (ca și la cașul dospit) nu e altceva decât o amestecare a „fermentului“ (= aluatul vechiu, mic, păstrat din aluatul nou), care e și acru (pentru care comp. alb. *mbrujture* „gesäuert“) cu făină și apă caldă. *Plămădeala*, a *plămădi* e același lucru: aluatul-ferment (drojdia) se amestecă cu puțină apă caldă și făină, se lasă o noapte și apoi cu aceasta se „frământă“ pânea“, adică se face amestecare îndelungată a acestui ferment (plămădeală) cu cantitatea cea mare de făină, câtă se întrebunțează, după împrejurări, pentru mai multă ori mai puțină pâne².

Forma arom. **firmintari**, duce și ca fonetică, mai curând la lat. *fermentare*, iar ca sens, ca și în alb., este a „amestecă“ „fermentul“ mic cu aluatul cel mare, ca să fermenteze și el. Cuvântul *aluat* (v. mai departe despre acesta) a înlocuit apoi pe vechiul *fermentum*.

Reținem că în aceste cazuri, firește, avem și ideea de „acru“ cum vom vedea mai departe. *Drojdia* „Hefe“, care se întrebunțează azi în loc de „aluatul“ (mic de mai multe zile care ca esență e tot una cu drojdia), e de origine slavă și prototipul

¹ Pușcariu, ZRPh. XXXIII, 233 (și CDDE); mai nainte, Et. Wb., din *fermentare*, pentru care comp. și lat. *subigere* > rom. *soage*, (frământă); *submassare* etc., comp și *farina fermento imbuta* (la verb. *imbuo*, in Georges).

² V. Tikin, Dicț., care leagă cuvântul rom. de slavul **pomladiti*, neclar ca sens, din care n. slav. *mladina* înseamnă „Bierwürze“. Comp. însă rus. *zakhvaska* „plămădeală“, din baza *kvas*, de care vom vorbi mai departe-

e pus de Berneker (v. la baza *droždžja*) în legătură cu gr. *δράσσω*, *ταράσσω*, pornind de la sensul „beunruhige, verwirre“ (cf. „a fierbe“); iar pol. *drożdżec* = „sich verdicken, gerinnen“, „sich setzen“ (un fel de „coagulare“, de care vom mai vorbi). Ajungem acum la exemple în care ideea de fermentare este legată de diversele mijloace de a se face brânză din lapte:

Slav. *kvasz*: v. bulg. *kvasz* „ζύμη“, „Sauerteig“, „saueres Getränk“; r. *kvasz*, „sauerliches Getränk“, *zakvaška* „Sauerteig“, apoi diverse alte corespondente slave cu sensuri: „sauere Milch“, „Brei aus gegorenem Buchweizenmehl“; în skr. „Sauerteig, saure Milch“ etc. (Berneker, Etym. Wb. s. v.). În rom. lapte *covășit* (acru).

Lat. **Caseus** are aceeași origine (Walde², s. v., Thesaurus l. lat., s. v. Feist, Etym. Wb.², 211, etc.), cum observă Berneker l. c., de „Geronnenes“, adică „die zugrunde liegende Anschauung ist das Aufbrausen, Aufsieden, das mit dem Sauerwerden gewisser Substanzen verbunden ist“.

Brânza de vaci, am spus mai sus, se face din laptele serbezit (deci fermentat), care încălzit puțin, se „taie“ îndată, adică se desface caseina de zer. Același lucru se întâmplă, bine înțeles, dacă punem lapte acru mai vechiu sau orice lucru acru în lapte proaspăt. Schrader, Reallexik. 559 și Jokl o. c., spun de altfel că terminii de „caș (brânză)“ au pornit la început de la ideea de acru.

Tot de această familie țin got. *hvathjan* „schäumen“, *hvatho* „Schaum“, cu ai. *hvathati* „siedet, kocht“ (cf. a „fierbe“ despre must, și originea lui „fermentum“); v. bulg. *kyselz* „bitter“¹ *kysnați* „sauer werden“, prāk. *chāsī* „Buttermilch“. De got. *drobjan* „ταράσσειν“, „irre machen“, „unruhig werden“ țin me. *draf*. „Hefe“, v. isl. *drafle* „gekäste Milch“, rus. *drobz*, etc. „Satz, Hefe“ (Feist, Etym. Wb. 94, Berneker s. v.)

Raportul între „aluat-ferment-lichid acru“ se văd în familia gr. ζύμη (=rom. *zeamă*, al cărui sens prim a fost „zeamă acră“, de varză, castraveți etc.), care înseamnă „levain, ferment“; ζύμομα id., ζύμοσις „fermentation“, ζυμώω „faire entrer en fermentation“, ζέω „mettre en fermentation“, „siede“, de unde și ζέσις; „mettre du levain dans le pain“ = τὸν ἄρτον ζυμώω, co-

¹ Pentru acest sens comp. numele *Covasna* (din slavul *kvasz*-) la est de Brașov, numită așa, pentru izvoarele de borviz, care are gustul sălcii.

respunzând explicației mai vechi a lui *frământă* din „fermentare“.

Rom. *zeamă*¹ (zamá) nu se explică semantic direct din lat. *zima* = ζύμη (aceasta ar fi dat *žumā*; comp. giur, jur < γῦρος), ci din formele cu ε ca ζέμα, -ατος „décoction, jus“ ori ζέσις id. Acestea au influențat și pe lat. *sĕrum* I., de unde a rezultat un **zĕrum* care explică pe rom. *zer* (**zăr, dzăr**). Explicația contaminării o vedem în faptul că s'au asemănat ζέσις și celelalte cu zerul fiert căruia i se scoate urda și care după puțină vreme se acrește foarte tare. Păstorii îl întrebuițează pentru acritul ciorbilor (v. mai departe aceasta la *urdă*).

Din brânza de vaci, curge zer suptire și acru. Se și zice de laptele suptire ori searbăd „s'a făcut zer“, e numai „zer“, încât amestecul lui ζέσις etc., cu ideea de fierbere „fermentă“, e firească (comp. derivatele cu sens de „zeamă acră“, ale slav. *kvasz*). Pe sic. *zimma* „tumoră“, „lievito“, îl derivă De Gregorio Studi glot. it., VII, p. 428) din gr. *zyme* „fermento: perche il fermento produce gonfiore“. Această trecere de sens ne duce la ideea de „fermentare-umflare“².

Aici avem și familia rom. *aluat* (< lat. *allevatus* „élève, soulevé“), derivat din *levare* „lever, enlever“, de unde veđl. *levur*, rtr. *alver* „gähren; aufstehen; aufheben“; apoi din part. de mai sus și din *levatum*, **lĕvĭtum*, derivă numeroase forme romanice (it *lievito* etc.) cu sensul de „levain, fermentă“³ (cf. rom. „aluat crescut“ = dospit, fermentat, umflat etc.).

Legătura semantică între „umflare, ridicare“ etc. și „fermentare“ se întâlnește foarte des în diverse limbi: lat. *tumeo* (cu derivatele *tumidus*, *tumesco*) „être gonflé, tuméfié“, „se gonfler, entrer en fermentation, se soulever“ (v. dicționarele lat.).

¹ Cuvântul e atestat în lat. în ambele forme *zema* = sucus; *zima* „fermentum“ cu care l-a pus în legătură dl Densusianu, *H. I. r.*, 202, pe rom. *zeamă*.

² Slavul *kvasz* a pătruns și în ung., unde *kovász* = savanyított tészta, mely által a kenyérnek való lisztet keverik [= amestecă], kavarják vagy mint mondani szokás megkelesztik. Se mai spune și *megkel*: *megkel* a kenyérnek, kalácsnak való tészta. Ceea ce, propriu zis, înseamnă „se ridică, crește, umflă“, adică „dospește“, „fermentează“ (comp. rom. „aluat crescut“), v. Czuczor és Fogarás, *A magy. nyelv. szót.*, s. v.

³ *CDDE*, 1007, 1008. *REW*. 359 *allevare* „emporziehen“, 360; 4998 *levamen*, 5000 *levare*, „heben“, 5005 *levitum* „Hefe“, „Sauerteig“, cu formele romanice.

Din aceeași familie cu *tumeo* este și *turgeo* „strotzen, aufgeschwollen sein“ etc. (Walde² 797, 799), dintr'un **tuos* „geschwollen, strotzend, geballt, Klumpen“, de care Solmsen (IF. XXVI, 112 sqq.) leagă, ceea ce este foarte important pentru noi, și pe gr.: τῆρος „Käse“, av. *tuirī* „käsigt gewordene Milch, Molken“¹ ceea ce duce la rom. „lapte brânzit“².

Exemple de asemenea natură se pot înmulți³, dar să ne oprim la cele care vor ajuta explicarea termenului *brânză*, despre care am spus că stă în legătură cu *brândușe* (= bulb, umflătură, v. aceasta mai înainte) prin procesul semantic ilustrat de multele cazuri aduse până acum în discuție.

Intrebarea este acum de la care nuanță de sens trebuie să pornim, în legătură cu baza *Brend-*, *Brand-* „umflat, umflătură“? Posibilitățile sânt de trei feluri: de la ideea de „umflare-fermentare“ a laptelui acrit, „brânzit“⁴ (ca la *caseus*, *kvasz* etc.). În acest caz *brânză* ar fi un postverbal din *brânzi* (despre lapte coagulat, prin acreala-fermentare). Sau un adjectiv **brendia*, **brandia*, ori un substantiv colectiv, cu sens de materie dospită, „dospitură“ (cf. aluat), de la ideea și faptul amintit de „dospitură“, „caș dospit“, adecă bucățile stoarse de zer și „dospite, umflate, crescute“, ceea ce ne-ar duce tot la colectivul de mai sus, pentru care să se compare rom. (colectiv și sing.) *frunză* < **frondia*, *varză* < colect. **vir(i)dia*⁵ (*viridia*), *foaie* < *folia* (sing. din neutr. plur. *folium*) etc.

Această explicație este cea mai firească, fiindcă se ține de faptul real, căci *brânza* este „caș umflat-dospit“. Ar mai fi o a treia posibilitate, mai puțin probabilă, fiindcă nu e necesar să ne depărtăm de faptul atât de caracteristic al „fermentării“, fără de care nu se poate *brânza* proprie. Anume ne-am putea gândi că s'a pornit, ca la terminii rom. *formage* (fr.) *formaggio* (it.) < lat.

¹ V. și Boisacq., *Dicț. étym. gr.*, 992—3.

² *Dicț. Acad.*, s. v.

³ Între altele e de remarcat gr. οἰδέω, être gonflé, s'enfler, grossir; fermenter; οἰδήμα, -ατος, „gonflement, tumeur, enflure“, οἰδήμα, -ατος, *id.*, cu care de sigur stă în legătură rom. *udmă*, *uimă* („umflătură), ca și sic. *zimme* „tumoră“, cu cele amintite la locul său.

⁴ Comp. gr. δρόμβος „caillot“ (de lait, de sang), δρομβέιον „grumeau“, arl. *drabh* „marc, levure“ etc. < **dh(e)rebh* „épaissir, s'arrondir en boule“ (Boisacq, ad. v.).

⁵ *REW*, 3530, 9366; *CDDE*. ad. v.

formaticum, de la forma rotundă a cașilor sau a burdufilor (foilor) în care se pune brânza.

Dar și acest lucru e secundar, fiindcă în același fel de vase se pune și urda, pentru păstrare, nu pentru a-i *modela* forma, cum se face în adevăr cu unele soiuri de brânză (cașcaval, șvaițar etc.) și cum, de sigur a fost cazul și cu cea care și-a luat numele de la „formă“.

Explicarea o doua rămâne cea mai intemeiată. Verbul a *brânzi* e ulterior, întrebuițat figurat pentru laptele ce se coagulează — și sânt cazuri analoge¹ — din cauza serbezellii. De altfel el are și o extensiune mică, dovadă că este un derivat ulterior.

Brânză (brândză) are deci sprijin semantic mai mult decât suficient în multiplele exemple ce le-am adus, iar din punct de vedere formal nu se opune nimic la derivarea lui dintr'un adjectiv sau subst. colectiv (ca *frunză, varză* etc.) **brendia, *brandia*² < *Brend(a)-Branda-* < indoeur. **gurendh*, căci în același timp se găsește într'o familie cu alt cuvânt, *brândușe*, ceea ce dă și mai multă tărie explicației noastre. Geograficește și istoricește e sprijinit de formele atestate în mai toate limbile europene, din care au făcut parte și graiurile traco-dace, peste care s'a suprapus limba română.

O întrebare firească în cercetarea elementelor autohtone este de a vedea dacă nu se găsește vreun element în limba albaneză care să stea în legătură cu terminii românești.

D. H. Barić, *Albano-rumänische Studien*, I, 32, explică pe alb. *grend* „Geschwulst um eine wunde Stelle“ (comp. sic. *zimma* „tumor“) și *grendel'e* „Drüse, Skrofeln“ nu din lat. *glans, -ndem* (ca G. Meyer, Et. Wb.) ci, pentru greutatea ce le fac *glacestei* derivări, din indog. **gurandh* > v. alb. **grand-* „geschwollen“. Explicarea aceasta se întărește semantic prin ceea ce am spus noi până acum.

În acest caz rom. *brândușe, brânză* stau mai departe de lat., în ce privește *br-* inițial, iar alb. și lat. (cu *grandis*) stau

¹ Comp. gr. τυρόω (< τυρός) „faire cailler, réduire en fromage“, „mêler, brouiller“; la pasiv „se coaguler“, „se cailler“.

² Nu cred necesar să se explice *-ză* din *brânză*, ca fiind suf. alb. *-ze* din *rânză* < alb. *ra* + *ze* (v. DR, II, 643), cuvânt care se poate pune în legătură de fapt cu brânza, fiindcă „rânză“ înseamnă și „chiag“.

aproape prin *gr-*; în ce privește restul sunetelor, cum am arătat la *brândușe*, coincidențele sânt între *gr.*, *celt.*, *germ. veche* și *slavă*.

*

Alte numiri alb. pentru „Käse“ stau aproape de termenul rom., din punct de vedere semantic: alb. *djadε* „Käse“, cu v. i. *dādhi* „sauere Milch“ (Jokl, *Untersuch.*, 256 și bibl.) *gize*¹ „Käse, Topfen, gelabte Milch“ (v. și Jokl, *Stud. alb. Etym.*, 15, 28, 54), tosk. *štal'pε* „sauere Milch“, sic. *štjal'pε* „Quarkkäse“ etc. se întrunesc, împreună cu alți termeni apropiați ca sens, în ideea: *gerinnen*, *Lab*, *sauere Milch*, *Quarkkäse* (Jokl, *Untersuch.*, 282, 283, și comp. Schrader R.-Li, 559, sqq).

Soiuri de brânză dospită se cunosc la popoarele romanice. Dintre acestea cităm pe sic., calabr., piem. *tuma*, prov. *toma* (la REW. 8770 **toma* „Art Käse“) pe care l-a explicat foarte bine, cred, De Gregorio (*Stud. Glott.* cit., 406) în legătură cu *tumor*² „fermento“. Ca sens, este „cacio fresco, non salato“, și *tumazzu* „formaggio“, în genere: observația, făcută și de alții „... il caccio fresco, prima che s'insala, fermenta“ (ibid.) este acum pentru noi ceva destul de cunoscut.

*

În *Grai și Suflet*, 1923, p. 69, dl Densusianu explică pe *brânză* dintr'un **renč-*, **renz-* și un prefix *be-*, *bi-*, din care reconstruiește un **be-*, **bi-renza* „care a putut exista în vreun grai iranic din cele vorbite altă dată în răsăritul Europei...“ Iar ca sens pornește de la „caș apăsă, frământat“ (noi am spus că e ceva secundar acest lucru, fiindcă și urda se frământă și se apasă, ca și cașul verde, pentru a se strecură).

Prototipul reconstruit îl sprijinește dl D. pe unele elemente iranice asiatice, beluĉ. *prinĉag* (< *pa-rinĉag*) „a apăsă, a lăsa să se scurgă, a stoarce“, de care se alătură pers. *birezān* „strecurătoare, ciur“ < *rēxtān* (ind. prez. *rēzam*) „a goli, a vărsa“.

Observația care o face dl D. (p. 68) că *brânza* nu e, propriu zis, *caș*, e justă, cum arată și morav. *brynza*, citat de d-sa, cu sensul de „brânză valahă“, în deosebire de *syr*.

¹ *Id. ibid.*, 273.

² Cred mai curând de la un postverbal **tumus*, -a, -um, sau refăcut din *tumidus*; în ce privește alte etimologii propuse pentru *tuma* v. REW. I. c., dar nu sânt luate serios în considerare.

Dar am văzut că faptul „strecurării, stoarcerii și apăsării” din formele iranice citate, nu e ceva specific pentru „brânză”, cum e „dospirea”. Mai observăm apoi că geograficește — afară de sens și forma reconstruită cu un prefix — e mai firească, cred, apropierea de limbile europene amintite de noi.

De altfel între celelalte elemente irano-romanice cu extindere mare și cu familie bogată și în Europa, pe care le studiază dl. D. în minunatul studiu „Irano-romanica” (*Grai și Suflet*, I, p. 39, sqq.) baza reconstruită pentru a explica pe „brânză” rămâne prea izolată și prea departe de teritoriul românesc, prin lipsa de legături mai apropiate ca sens și formă cu vreun alt element care să ne dea o indicație mai plauzibilă că a putut exista și în Europa, în vecinătatea noastră, un termen păstoresc de natura prototipului presupus¹.

Elemente latine și v. grecești.

Urdă.

După brânză, e al doilea produs mai însemnat care se face din lapte; acestea au format împreună, odinioară ca și azi, hrana de căpetenie a poporului român. Vechimea lor, ca a atâtor lucruri din viața unui popor, se vede și în această caracteristică.

„Urda” este mai răspândită decât „brânză”, care afară de Megleniți e numai în Dacia, în nordul Dunării, și la popoarele slave din nord, vecine cu Daco-românii?

Cuvântul *urdă* se întinde, afară de teritoriul sus zis, și în sudul Dunării. De aceea direcția în care trebuie căutată originea lui este alta decât la „brânză”, care fiind la ea acasă în Carpați, duce în chip firesc la limba și ocupațiunea vechilor locuitori, autohtoni în Dacia.

¹ În ce privește alte explicații ce s'au dat până acum, pentru originea cuvântului nostru, ele nu sânt decât încercări ușoare, absolut inadmisibile, cum arată dl. Densusianu în studiul citat, încât nu mai revenim înzadar asupra lor.

Acum în urmă dă și dl. H. Barić o etimologie pentru *brânză*: străvechi alb. **brondja*, **brundze*(?), din indoeurop. **bhronṭja* (< **bhere*-) în care intră și lat. *fervere*, *fermentum* etc. Semantic această explicație întărește pe a noastră. Formal nu poate explica pe *brânză*, fiindcă ar fi dat **brunză* ca *frunte*, *frunză*, lat. *frontem*, *frondia*, etc. (v. explicarea lui Barić în *Archiv z. arbanesku star. jez. i etnol.* I, 144, Belgrad. 1923).

² V. și *Grai și Suflet* I, 68. nota 1. unde se dă și bibliografia.

„Brânza“ românească este un produs unic în felul ei, care nu se mai vede în alte părți, nici chiar în Alpi. Urda e un produs păstoresc cunoscut și în alte țări; în special în Italia *ricotta* e mult apreciată.

Aceste considerațiuni ne îndreaptă spre lumea greco-romană.

Până acum nu s'a putut da de rostul acestui cuvânt. Pricina trebuie căutată în necunoașterea a ceea ce se chiamă *lucrul*, împreună cu caracterele lui mai de seamă, de cari se leagă mai totdeauna secretul sensurilor și deci a originii cuvintelor.

Urda se face astfel: se fierbe zerul rămas, după ce s'a scos și stors cașul (v. și mai sus, la „brânză“). În timpul fiertului, un păstor mestecă mereu cu *cârligul* prin zăr, frecând sau răzând în același timp cu capătul acestuia în formă de semi-lună, pe fundul cazanului, ca să nu se lipească de el partea solidă care se alege încetul pe încetul din zer. După vreo jumătate de ceas de când a fost pusă căldarea pe foc, toată materia solidă care o conțineă zerul se alege și se ridică albă, plutitoare ca un strat de zapadă.

Baciul o ia cu strecurătoarea (o lingură mare cu găuri) și o pune într'un săculeț („zăgârână“, „sedilă“ etc.) de se scurge¹.

Scoasă de aici, după ce s'a scurs, se chiamă „*urdă dulce*“ și se mănâncă așa sau sărată. Urda mai de toamnă se și presează în crintă, ca și cașul, și numai după stoarcerea bine făcută, o frământă baciul, o sară și o pune în aceleași feluri de vase ca și brânza, al cărei fel de fabricare, cum se vede, seamănă, afară de dospit, cu operațiunile legate de urdă. *Urdă* se chiamă deci materia aceasta albă care apare în zer, ce se zice că *urdește* (=face să iasă *urda* la iveală) prin fierbere. Uneori urda se mănâncă și altfel. Se ia caldă din cazan și se pune, cu o parte din zerul fiert, într'o puțină. Se face astfel un lichid urdos, cam ca laptele bătut. Acesta se chiamă: „*jintiță*“² „dulce“, dacă se mănâncă în ziua aceea; „*acră*“ dacă se mai lasă două-trei zile. Această mâncare este oarecum ciorba *acră*, borșul păstorilor în timpul verii

*

¹ *Comp.* și *Șezătoarea* VII, 113; *Damé*, *Dict.*; *Dict. de la Buda* etc.

² V. *Tiktin* mai de aproape. Și originea acestui cuvânt e neclară (cf. gr. *τέων*. -οῦτος. în legătură cu it. *ricotta*).

Care din amănuntele de mai sus poate să arăte sensul primitiv al cuvântului *urdă*? Faptul concret specific pentru fabricarea urdei este fierberea zerului. Celelalte operațiuni sânt mai generale și se aplică, cum am mai spus, și altor produse ale stânii.

Deci se poate pleca de la ideea de „fiert“, „zer fiert“ „ceea ce se produce din zerul fiert“, care se vede în it. *ricotta*. Un ecou al acestui termen este la noi adjectivul *răscoaptă*¹ care se zice despre urda bine fiartă. Aceasta este cea mai bună. Sau sensul primitiv a fost „ceea ce se face din zer“ „materie zeroasă“, ca *jintița*, care nu este altceva decât „zer cu urdă“, „zer urdit“.

Accepțiunea aceasta o are *urdă* în limbile slave, ceea ce este o dovadă că a fost împrumutat în vremea când *urdă* însemnă *jintița* (zer fiert, urdit), nu ca astăzi, numai partea solidă din zer, fie că e în cazan, fie că e stoarsă.

Astfel în sârb. *urda* = „geronnene Milch“ (Miklosich, Etym. IV b., s. v.), iar Karagić trimete la sârb. *gruševina*²; are deci sensul de „jintiță“³. În cehă, slovac. *urda* = „Schafmolke“ (Miklosich l. c.) și „petit lait de brebis“ (după Cihac, Dict.). În polon. (dial.): *łusta żenczyca zwie się horda*, iar *żenczyca* înseamnă în polon. „Schafsmolken“ (v. Dicț. lui Linde, 1021, vol. VI). În rut. *urda*, *udra* = „Art Käse“ (Mikl., l. c.) sau „gekochter Rahm aus Schafs- od. Ziegenmilch, milchiger Saft (u. Brei) von gequetschten Mohn- od. Hanfsamen“⁴.

Dacă mai adăgăm la acestea și unii termeni romanici pentru urdă, derivați din lat. *serum*, chestiunea se clarifică și mai mult. În piem. *seirass* (= „ricotta“) „... riposto e modellato in sacchetti conici di pannolino“⁵. În Elveția rom.: *serasset* „grumeaux de lait caillé très délicats“ (La Côte); *séré* „fromage très maigre, fabriqué avec le liquide dont on a tiré le fromage gras“, germ. „Ziegerkäse“; *ceré*, *seret*, id. (Alpes)⁶.

¹ În graiul din Săcele, dar l-am auzit și în alte părți.

² V. asupra sensului acestui cuvânt, Th. Capidan, *Raporturi alb.-rom.*, DR. II, 677.

³ Cihac, Dict. étym., traduce sârb. *urda* cu „lait caillé“, iar pe cel rom. cu „fromage mou“, „séret“.

⁴ E. Zelechowsky, *Ruth.-Deutsch. Wb.*, Lemberg, 1886.

⁵ Vittorio di Sant' Albino, *Diz. piem.-it.*, Torino, 1859.

⁶ Bridel, *Gloss. d. Pat. Suisse Romande*, Lausanne, 1866. 351.

Același lucru se vede în formele date de *Dictionaire Savoyard*¹: + *sérac* „sorte de fromage“, făcut din zer fiert, în care se pune și zer acrit; *sérachà* s. f. „petit lait avec lequel on fait un fromage mou et maigre, appelé séré en patois et sérac dans le frl“.

REW, 7842 dă baza *séraceum* „Buttermilch“, „Lab“, „Zieger“, cu coresp. gen. *sasu* etc.

Rom. *urdă*, cum se vede din terminii romanici și din sensurile de „zer“, „jintiță“ cu cari a pătruns în unele limbi slave, duce la un prototip cu sensul primitiv de „materie zeroasă“. Cuvântul gr., corespunzător lat. *sérum*, este *ὀρός* (*ὀρρός*) „petit lait“, „lait aigre“ cu familia: *ὀρρώω* „changer en petit-lait, faire aigrir“ (comp. „jintiță acră“ și „zer acru“ care servește ca oțet²); *ὀρρώδης*, -ης, -ες „séreux, qui ressemble à du petit lait“, *ὀρροποσία* „boisson composée du petit lait“ (comp. „jintiță“).

Derivatul *ὀρ(ρ)ώδης* ar corespunde ca sens lui **séraceum*. Din punct de vedere formal trebuie să vedem sau un schimb de sufix cu lat. *-idus*, întrucât în lăt. vulg. nu există ceva analog, sau și cu păstrarea sufixului gr., dar cu schimbarea de accent petrecută în mai toate cuvintele gr. pătrunse în lat.³. Exemplul cel mai apropiat este gr. *βούτυρον* > lat. *bútyrum*, cu accentul pe antepenultima, deși pemultima e lungă. Cuvântul acesta gr. întins peste toată Romania de apus și în germană, dovedește posibilitatea înaintării lui *ὀρ(ρ)ώδης* < *ὀρ(ρ)ός* în orientul romanic, unde a înlocuit pe lat. *sérum*, păstrat în apus. Prototipul ar fi deci **úr'da* > *úrdă*, cu *o-* > *ũ-* ca în it. *orma*, rom. *urmă* < gr. *ὄρη*, și cu sincoparea lui *-u-* (<*-o*) aton, dintre *r-d* (comp. *vīrīdis* > *verde*). Se poate să fi fost și un derivat *a *urdă* (azi *a urdi*⁴ care să fi înlesnit schimbarea lui *o-* inițial în *u*. Schimbarea lui *o* > *u-* în *urmă* (comp. lat. *pūrpūra* < gr. *πορφύρα*) poate să fie și un fenomen din vreun dialect gr. și pătruns de acolo în latina vulg. Oscilarea aceasta între *o* și *u* o mai întâlnim și în alte cuvinte gr., precum: att. *ὄλος* și *ὄλος* (ion); *ὄρος* (att),

¹ Par A. Constantin, Désormaux, Paris, 1902, ad v.

² În Savoya se făcea oțet din zer (o. c.).

³ Pentru schimbarea accentului în cuvintele gr. intrate în latină comp. studiul recent al lui M. L. de Gubernatis, *L'accentazione dei grecismi italiani*, în *Archivum Romanicum*, VII, pp. 27–87.

⁴ V. în Damé, Dict, *a urdi* „faire bouillir le petit lait pour en tirer la urdă“.

οὔρος (ion.). O gr., în general a trecut în lat. vulg. ca *o* închis-cum arată și alte exemple: ἀμόργη > *amūrca*; κόμμι > *gūmmi* u etc. prin urmare putea ușor să fie confundat cu *ū* lat. vulg., cum arată și cazurile de mai sus. Intre acestea trebuie pus și **ūr'da* (< ὀρ(ρ)ώδης). Admitem forma aceasta feminină, fiindcă se potrivește mai mult cu firea limbei lat., nu numai pentru că explică bine formal pe rom. *urdă*, de decl. I. Cuvinte gr. terminate în -ης trecute la decl. I lat. în -a sânt multe. Cităm numai pe τρώκτης > lat. *trūcta*² (pentru formele romanice v. *REW* ad. v.).

Un **ūr(o)da* lat. din gr. ὀρ(ρ)ώδης este mai mult decât probabil, iar greutățile formale sânt numai aparente. În ce privește pe *u-* (gr. < *o-*) inițial avem exemplul hotărâtor chiar în românește, pe *urmă* (lat. *orma* < gr. ὀσμῆ și > *ὀρμῆ; it. *orma*)³. *REW*. 6112, pornește de la un verb. **osmare*, de unde apoi substantivele, post-verbale, romanice it. *orma*, span. *husma* etc. În acest fel de a explica, *urdă* ar fi un postverbal dintr'un **or(u)dare* (astăzi a *urdi*) După exemplele care le-am dat, nu este nevoie să recurgem la această părere, care explică indirect formarea unui cuvânt care există mai înainte de verb.

În ce privește sensul, chiar dacă formal s'ar putea explica și altfel unele amănunte, nu se poate trece peste „lucru” și peste realitatea ilustrată cu exemplele aduse mai sus. Din ele am văzut că este vorba de: zer, materie ce iese din zer, zer cu urdă (jintiță), și apoi *urdă*, adică numai materia solidă iar cuvântul gr., ca și lat. „sêrum”, tocmai aceste noțiuni le cuprinde. Această situațiune între sensuri și termeni de produse din lapte o are în vedere și Jokl (*Untersuch.*, 274—275) în legătură cu alb. *kl'umêšte*, „Milch, Molken, Käsewasser” și mgs. *molken* = ngs. *Molken* (Käsewasser) = „Milch” și „was aus Milch bereitet wird”; mgi. *Molken* „Milch” și „das daraus Bereitete”, fenomen care l-am văzut și la *urdă*. Jokl a pus de mult⁴ în familia gr. ὀρός, pe alb. *gize* „fromage”; „Zieger” (*urdă*) „lait caillé” (v. și Boisacq, *Dicf. Ét.*, la adausuri, p. 1120).

¹ T. Claussen, *Die griechischen Wörter im Franz.* (in *Rom. Forsch.*, XV, 774; și v. pp. 857—860).

² Claussen, *o. c.* 869—870.

³ Densusianu, *H. l. r.*, 201, 202. Pentru *o* > *u* voi da în altă parte și pe *curm*, *curmă*, tot din gr.

⁴ In *Stud. z. alb. Etym.*, p. 28.

Formele slave de nord (cehă, slovac., polonă, ruteană), ung.; apoi cele sârb., bulg. din Macedonia, *vlaška urda* (v. Capidan, DR., II, 470 sqq.) se explică ușor, cum s'a putut observa, din forma rom. cu sensurile vechi și nouă. Alb. *urda*¹ „Käseart“ e tot din aceeași bază. Din alb. în dacorom. sau în aromână (aici e urdă, iar în regiuni unde *d* sună -*δ*-, se zice *urdă*) nu se poate, fiindcă ar fi dat **urdză*, dacorom. **urză*, ca în *barză* < alb. *barðe* (cum a arătat Capidan, l. c.). Și în alb. trebuie să fie vechiu, și desigur același cu *urde*, *urδ-i*, care înseamnă și „Schimmel“². Urda face o mucezeală verde foarte pronunțată și de aci vine sensul alb. (v. jos, nota 1)³. Într'un cântec popular (colecția Țiplea) se vorbește de „*brânza putreda și de urda mucedă*“. O altă formă alb. *udós* (din **urdós*?) o socotește G. Meyer (*Wb.*, 445) „scheint . . . zu dem weit verbreiteten, in seinem Ursprunge nicht aufgeklärtem rum. maced. *urdă*, Topfen, . . . zu gehören“.

Noțiunea de „kugelig“, de care se pomenește (DR., II, Weigand, l. c.) e ceva cu totul secundar. Cașul și urda trebuie să fie întrucâtva rotunde, fiindcă se storc în săculețe (sedile etc.) mici, în care nu pot avea altă formă. Punerea aceasta în „sachetti“ am văzut-o și la formele romanice derivate din *serum* (v. mai sus). Explicarea cuvântului o dă numai realitatea, esența lucrului și felul lui de fabricare.

Termini muzicali.

Flúier „flúte (de berger)“, „tibia“⁴.

Fluierul este cel mai răspândit și mai tipic instrument muzical al Românilor de pretutindeni, dar în special al păstorilor. Acest fapt spune de la început că cuvântul e din vremea locuirii în comun a poporului nostru.

¹ G. Weigand, *Alb. Wb.* 96, cu adausul „Alter kugelig \bar{u} Käse mit Schimmel überzogen“. Același autor (*Jahresb.* XVI, 229—230) îl derivă din alb. *urðe* (*hurðe*) „Epheu, Flechtenkrankheit, adică „Käseart die mit Pelz, Flechte überzogen ist“, ceea ce este o explicare din cele mai ciudate.

² Weigand, *Alb. Wb.*

³ Să fie oare și rom. *urdori* „Augenbutter“ (adecă „zeama urdoasă de la ochi“) din aceeași bază? Cuvântul german ar indica aceasta, precum și expresia are *caș la gură*, despre copiii mici, în compar. cu puii de pasări cari au un fel de materie albă la cioc, la care expresia e aplicată propriu. Dl Pușcariu, *Et. Wb.*, ad. v., pornește de la lat. *horridus*.

⁴ V. *Dict. Acad.*, 143. sqq.

Dar nu numai răspândirea lui geografică și motivul etnic sufletesc — dragostea Românilor pentru fluier — ci și forma fonetică a termenului acestuia dovedesc vechimea lui.

Cuvântul are o familie bogată de forme și derivate: *fluier* subst. a.; *flóieră* s. fem.; *flúieră* s. fem., *fluiér* s. a.

A trecut apoi în limbile vecine cu noi: alb. *fl'ojere*, *fl'oere*; etc.; n. gr. φλογέρα, rut. *ftojara* (comp. forma arom.), polon. morav. sloven. *fujara*, sârb. *frula*, ung. *furulya*¹, cu diverse schimbări întâmplătoare în aceste limbi.

În arom.: *fluiără*, s. fem., plur. *fluiéri*, megl. *florcă* (< *fluer* + *că*) și mai des *friel*².

Apoi derivate dacorom.³: *flúier* „sifflement“ (comp. *șúier*), *fluieră* vb. „siffler“, „jouer de la flûte (de berger)“; *fluierar* „năui“, *fluieraș* dim.; *fluiericiu*, *fluierită* dim.; *fluieroiu* „grande flûte (de berger)“.

Dacă observăm numirile privitoare la „fluier“, constatăm că sânt legate în genere de ideea de „țeavă“, „tub“ sau planta din care se fac acestea. Așa, lat. *calamus*, „roseau, tige de roseau, flûte“, de unde *calamellus* > it. *caramella*, fr. *chalumeau*, etc. (REW., 1484); lat. *canna*, *avena*, *pistula* etc., gr. ἀλόξ „flûte“, „tuyau“; ὄρυξ id., κάλαμος id. etc.

Nici unul din acești termeni și nici alții identici ca sens, cari se mai cunosc, nu au putut opri serios privirile cercetătorilor, fiindcă nu prezentau apropieri formale de cuvintele noastre. Nici încercările pornite de la ideea de „a suflă“ n'au dus la rezultate mai bune.

Un amănunt din cele ce privesc felul de a face fluierul m'a făcut să-mi îndrept atenția în altă direcție.

Copiii fac de obicei un fluier mic din coajă de salcie, căruia îi dau diverse numiri, după regiuni. (V. Dicț. Acad.) Coaja se folosește și la fluier⁴ mai mari și la buciume⁵.

¹ Ibid.; Miklosich, *Wanderungen d. Rum.*, 23; Berneker, *Et. Wb.*, 285; G Meyer, *Et. Wb.*, 108.

² DR., II, 482.

³ Dicț. Acad., I. c.

⁴ Despre *fluieroiu* se spune că „este făcut din două bucăți scobite, unite la olaltă și pe de-asupra e îmbrăcat cu scoarță“ (o. c.). Tot asemenea se face *fluiera*, în Bănat; >flúera< păcurarului e făcută din alun și lemnul nu se îngăură, ci se crapă în două, apoi se scobesc vălăie în ele, în unul din aceste vălăie [adecă cele două jumătăți longitudinale ale țevii] se fac 6 găuri, apoi se asemează [unes] cum au fost până a nu fi crepat, cu *scoarțe de cireși*, ca verigele [de coajă] să le strângă la olaltă.

⁵ V. felul cum se face buciumul (uneori numai din coajă) în Dicț.

Acest fluieraș se face mai ales primăvara, când coaja de salcie se ia ușor de pe rămurea. Se bate adecă partea din ramură, cât trebuie pentru o țeavă lungă de câțiva centimetri, cu un obiect dur, de jur împrejur, iar coaja se desprinde apoi ușor. Se înțelege că i se face de la început dopul cu deschizăturile și găurile necesare pentru a putea fluera. Coaja desprinsă astfel este o țeavă ca din orice alt material. Acest fel de fluier îl fac copiii și la Aromâni, cum mă asigură dl Capidan.

În limba gr. există termeni care înseamnă în genere „coajă“ dar și „trestie“ și cari vor da deslegerea problemei ce ne preocupă: φλός, -ός „écorce“, „enveloppe“ etc., dar și „sorte de roseau“, căci e întrebuințat uneori pentru φλέως „sorte de roseau“; φλοιός „écorce, pellicule“ etc. Apoi derivate: φλόινος, -η, -ον „fait d'écorce ou d'une certaine espèce de roseau“ și mai izbitor: φλοιάριον (τό) tradus cu „petite écorce“¹. Toate aceste cuvinte fac parte din familia lui φλέω (Boisacq, 1030).

De la φλέως „sorte de roseau“ este și derivatul φλέινος „fait d'une espèce de roseau“. Thesaurus l. gr. dă și alte forme din aceeași familie: φιλίς „canna“ și φιλίνη „canneus“, formă coruptă pentru φλόινος, amintit mai sus. La Hesychios, unde sânt transcrise greșit unele forme din această familie, se redă φιλίς prin σύριγξ (cf. o. c.). Acest φιλίς e suspect și nu-l înregistrează dicționarele mai nouă (cf. de ex. Baily) și nici Boisacq în familia lui φλέω „sourdre“, unde însă pune pe φολίς, care are aproape aceleași sensuri ca și φλός etc. Pe φολίς Hesych. îl traduce și cu σύριγξ: φολίδα. σύριγγα; φολίδες αὖ λειπίδες..., φολίς λειπίς καὶ σύριγγξ πολυκάλαμος, (ed. Schmidt, p. 1529). Se poate ca φιλίς să fie tot una cu φολίς.

Ceea ce ne interesează și trebuie să reținem este sensul de σύριγξ legat de familia aceasta de cuvinte și nici nu surprinde după ce știm că și din coajă de arbore se poate face fluier ca și din trestie. Legătura între sensurile de „coajă-țeavă-tub“, care se vede la formele gr., după indicațiile din Hesychios, e firească dacă ne gândim că, nejuruită, coaja întregă de pe o ramură are forma unei țevi, încât rom. „fluier“ vine să confirme înțelesurile atestate în glosatorul grec. Coaja de anume arbori, cum e cea de alun² amintită s'a putut întrebuința și numai pentru a înfășura cele

¹ V. ori ce dicționar și în special *Thesaurus l. gr.*, ad. v.

² Vezi datele despre felul cum se face, în Banat, fluierul și cum se construște buciumul.

două jumătăți de țevă longitudinală din care se face uneori fluierul.

Prin urmare *fluier* intră ca sens în rândul celorlalți termeni (*calamellus* etc.) referitori la acest instrument muzical.

Să vedem acum, care din variantele citate corespunde formal cuvântului nostru. Pentru a fixa acest lucru trebuie să deosebim între formele românești pe cea care e mai veche. Accentul clarifică această întrebare. În arom. avem, cum am arătat, *fluîără* și în unele părți din dacorom. *fluîer*, alături de *fluîer* și *fluîeră*. Este evident că o trecere de accent de pe antepenultima silabă pe ultima (-*îer*) sau pe penultima -*îeră* (arom. -*îără*) ar fi neexplicabilă (comp. *băieră* nu **baiēră*, *șueră* nu *șuēră*; *treieră* nu *treiēră*).

Deci arom. *fluîără* și dacorom. *fluîer* păstrează accentul primitiv, iar formele intonate pe prima silabă sânt refăcute din verbul, derivat din subst., *fluieră*, care după *șuer*, *șueră* etc. a devenit *fluîer* (verb și subst.). Schimbarea aceasta de accent se întâlnește și în alte cazuri: *mășur* (și *măsör*) din mai vechiul **măsür* (comp. *măsură*), *înfășur* și *înfășör* etc. Alb. *fl'oeëre*, -*jëre*, păstrează același accent.

Astfel prototipul nu poate fi decât: gr. φλοῖον (cet. -*ταριον*) devenit după fonetica rom. *fluîer*¹ (din mai v. **fluîar*, plur. *fluére*) și în arom., cu schimbare de gen. *fluîără*.

Dacă n'ar fi accentul din arom., alb., și din formele dial. dacorom., s'ar putea pleca și de la φλόινος, -η, -ον, care ar fi dat **flóir* (cu disimilarea lui *u*); dar nu e necesară aceasta explicație, fiindcă cealaltă nu întâmpină dificultăți. Forma alb. *fl'oeëre*, -*jëre* este concludentă fiindcă pretinde terminațiunea -*iariu*, -*iaria* ca și cea arom. (v. G. Meyer, Et. Wb., s. v.). Megl. *friel* ar corespunde ca formă lui φλέινοσ (comp. *crier*, *creier*, *criel*) dacă nu e contaminare cu bulg. *svirja*, *svirka* etc.

În afară de alb., fluierul păstorului român, s'a răspândit împreună cu alți termeni păstorești, la toate popoarele vecine cu noi, ceea ce s'a spus de altfel de multă vreme.

De ce a împrumutat populația romanică din Orient termenul acesta de la vechii Elini, se va înțelege mai bine din cele ce vom spune în capitolul despre *broancă*².

¹ Comp. *muiât* plur. *muieți*, *cucuiât*, plur. *cucuieti* etc. De altfel plur. în arom. este *fluîere*, și în dacorom. *fluîere* < sg. *fluîer*.

² Explicațiile date până acum: din *flare*, *flabrum* etc., derivarea este imposibilă din punct de vedere formal. (Crețu, *Lexic. slavo-rom.*, 323 sqq.). De la acest verb pleacă și dl Spitzer (*Z. Rom. Phil.*, XLIII, Nov. 1923, 333), după care cuvântul „das schon viel Konfzerbrechen verursacht“ trebuie să

Broancă.

Este atestat în Banat cu sensul de „contre-basse”¹ iar după Viciu (Glosar), sinonim cu „scroafă” (Dicț. Acad.), precum, în graiul familiar i se mai zice acestui instrument, desigur din cauza sunetului ce-l produce, asemănător „grohăitului” acestui animal.

Hasdeu² îl credeă de origine dacă, dar d. Densusianu (H. I. r., 36,37) arată imposibilitatea explicării aceleia, fiindcă se porneă de la sensul „κ:θάρρα” pe care nu-l aveă cuvântul gr. βρονχός, de care a fost apropiat rom. *broancă*. Hasdeu nici nu spune care ar fi fost prototipul acestuia. Forma gr., dacă a existat, ar fi dat însă în rom. **brunc*.

Sensul de „contrabas” duce evident la o origine onomatopeică. În gr. există termeni care indică sunete adânci, grave, ca cele ce le produc instrumentele sau părți din ele (coarde etc.), servind ca acompaniament cum arată și expresia românească *țin hangul* (*hang* = ung. *hang* „sunet”). Țeava care „ține hangul” la cimpoiul se cheamă și *bâzoiu* și are tot o origine onomatopeică. „A ținea cuiva *bâzoiu*” este „a secundă, a cântă basul unei cântări”, ca în it. „tener bordone”, care, cred, că are o origine onomatopeică identică (v. și REW 1404) cu rom. *bârdăun* și *bârzăun* (acesta influențat de „bâzâi” iar pentru -*ăun* și de *tăun(e)*). Un vers din A. Pann arată lămurit ce este *bâzoiu*: *Incepură a cântă Una în coardă supțire, altul bâzoiu ținea* (v. și Dicț. Acad., 533).

Formele gr din cari se explică *broancă* sânt: βρόμος „jedes laute Geräusch, Rauschen, Prasseln, Knattern, Dröhnen” și „vom Flöten- und Paukenschall”; βρέμω, între altele, „schallt” despre „λύρα” (în Pind.), și „vom jedem tiefen, hohlen, dumpfen, säusenden Ton”³. Sânt apoi și diverse derivate din acestea, care fac parte din familia lat. *fremo*, vgs. *brëman* „brummen” etc.,

fie un **subilare* + **flabrum* sau *flare*! Printr'o simplă „șuierătură” însă nu se pot explica atâtea variante și mai ales formele arom. *fluiără*, alb. *fl'óere*, dacorom. *fluiér* etc., de care d-sa nu ține seamă. E de prisos să mai amintim și alte explicațiuni, de aceeași natură, cari s'au mai dat.

¹ În Tiktin, „Bassgeige”. Cuvântul mai există în Hunedoara și Bucovina, după comunicările unor studenți.

² Etym., I, 698

³ Comp., între alții, Iakowitz-Seiler, *Gr.-Deutsch. Wb.*, ad v.

brema „taon“¹. Walde, l. c., duce mai departe legătura la v. ind. *bhramarā -ḥ* „abeille“, propriu „qui bourdonne“; pol. *brzemieć* „resonner, bourdonner“, v. slav. *brezdati* „sonare“; gr. *φόρμιγγς* „cithare“, *φορμιζω* „jouer de la φόρμιγγς“ etc.².

Berneker, *Etym. Wb.* la *bzžp*, *bzžeti* dă elemente indentice ca semnatică: ceh. *bziti* „summen“, r. *bzъkъ* „Viehbremse“, „Biesen des Viehs“, dial *bzъritъ* etc. „umherlaufen vom Vieh, wenn es bei Hitze vom Bremsen geplagt wird“, *bъkъ* „Viehbremse“ (comp. Dicț. Acad., *bâză* etc.). Acestea duc ca sens la rom. *streche* < lat. **oesticulus* < *oestrus*, a *strechiă* (despre vite cari fug de streche), despre care am vorbit în DR II, 824—5. Tot așa e sl. *bezati* etc. „herumrennen, biesen“ etc., ceh. *bzikati* „summen, bieseln, vor der Bremse wegläufen“; *bzikavka* „Art Sackpfeife“ (comp. rom. *bâzoiu*, mai sus, și it. *bordone*); mgs., ngs. *bisen* „umherrennen wie von Bremsen geplagter Vieh“ (Berneker o. c., 112). Toate acestea se leagă de un sens primitiv: „aus der vibrierenden Bewegungen speziell des Schalles entwickelt“ cum observă Kluge, *Et. Wb.*, la *brummen*.

În acest caz rom. a *zburdă* nu poate să aibă decât o origine identică din punct de vedere al sensului primitiv. Di Pușcariu (v. mai departe în această revistă) îl pune în legătură cu *burdus* „asin“, adecă a „sări, a fi neastâmpărat“ ca acest animal. Am văzut însă că se explică foarte ușor ca sens și formă, în legătură cu rom. *bârdăun-bârzăun* (un fel de „tăune“) și cu it. *bordone* „hang“. Acestea sânt puse în REW la baza *burdo* (fără asterisc!) „Hummel“, „Brumbass“, de unde it. *bordone* „Brumbass“, „Schnarrpfeife“, *bourdon* „Bass“, „Hummel“, sav. *bordō* „Kuhglocke“, span. *bordon* „Basssaite“, „Brumbass“, „Schnarrpfeife“ etc. originea lui *burdo* o dă ca nelămurită, dar onomatopeică și aduce în legătură cu el și pe rom. *bârdăun*³. Dacă are vreo legătură acest cuvânt cu *burdo*, *burdus* „Esel“ (v. acestea, cu formele roman. la REW 1403, 1405), atunci sensul de „Esel“, s'ar explica din același onomatopeic primitiv ca *burdo* „Hummel“ (comp. gr. *βρωμητης* „l'animal qui braie“, măga-

¹ Walde², 314, Boisacq, 132

² V. și Boisacq, 1035.

³ Acesta se explică din **burdun* > **bârdun* (cu -ur. + cons. aton > -âr + cons. ca în *cârpător* < *curpător*, și cu -ăun, prin influența lui *tăun(e)*).

rul) și anume de la vocea cunoscută a acestui animal. Originea lat. *burdus* „Esel“ e neclară¹ (v. Walde² ad. v.).

A **zburdă**, din baza **burd-* a însemnat „a fugi, a avea neastâmpăr“ etc., ca vita alungată de streche, ori de alte gănganii bâzâitoare, ceea ce am văzut la atâtea exemple citate mai sus.

*

Broancă numai e nevoie să-l lămurim și am de aproape semanticeste. Am văzut termini de instrumente, coarde cu sunet de bas etc., derivate din prototipuri care indică diverse tonuri și în special cel de bas. Formal trebuie să presupunem un derivat adjectival, lat. vulg.: **bromicus*, **-a**, **-um** cu sensul de „bâzâitor, cu sunet adânc“ etc. Un fem. **bromica* (sufixul *-icus* putea fi și din gr. *-ιχος*) dă în rom. **broam(ă)că* > **broamcă* și apoi *broancă*, cu **-mc-** > **-nc** (comp. ca formă: lat. *cantica*, *canticum* > rom. *cântec*, *cântică*), precum se vede și în cuvinte mai nouă, ca *mancă* < rus., polon. *mamka* (doică), cu derivatul *măncie*².

În sprijinul acestui fenomen fonetic al acomodării labialei la consonanta palatală sau guturală următoare vin și alte cuvinte: rom. *cince* < lat. *cimex*, *-icem* „ploșniță“, (Drăgan, DR, I, 293); *râncaciu* < lat. *ramex*, *-icis*, despre care voiu vorbi în altă parte a acestei reviste. În dialectele rom. am observat adeseori acest fenomen. În regiunile unde se alterează labialele, *m* devine *-n*, înaintea guturalei: *porânghei* < **porumghei* < *porumbei*, dar și *porânghi*³. Am înainte de consonante devine *an*⁴, dezvoltare care s'a întâmplat întâiu înainte de guturale (an găsit, an cum-părat etc.). În Muntenia, în părțile cu labiale alterate, se pronunță *linghi* (limbi), *schinghi* (schimbi), cum poate observa oricine. Tot astfel în arom.: *strâmbu*, *strânghi* etc. Lat. *fimbria* > *frâmbie*, are astăzi forma cea mai răspândită, și literară, *frânghie* (CDDE 650). Nu mai aducem și alte exemple; cele de până acum sânt suficiente pentru a explica pe *n* < *m* + guturală în *broancă*.

¹ DI Densusianu emite ipoteza derivării din *burrus* „roșu“ din cauza culorii părului ce-l are acest animal (*Grat și Suftlet*, 1923, 142).

² Tikin, *Dic.*, 947.

³ În graiul din Săcele, Țara Bârsii; v. și DR, I, 485.

⁴ V. *Graiul Nostru*, I, p. 385 sqq., p. 387: *ieran copchii*, p. 391: *cun să fașem* etc. E vorba de regiuni moldovenești. Același fenomen este și în alte părți și ar merita să fie urmărit mai de aproape.

În studiul asupra terminilor privitori la muzică și la instrumente muzicale în genere, ne mărginim deocamdată la lămurirea dată pentru *fluier* și *broancă*. Cu aceste două am pus însă numai problema cercetării prin limbă a elementelor ce țin de viața artistică primitivă a poporului român, care pe lângă moșteniri romane ca *ceteră*, a *cântă*, a împrumutat, din motive prea ușor de înțeles, unele lucruri și de la poporul vechiu elin, dătătorul atâtor forme de artă și cultură, de cari s'au folosit și Romanii și prin ei alte popoare europene.

Între instrumentele cu numiri rămase obscure sau rău explicate rămân între altele *vioară* și *cimpoi*.

Vioara, judecând, după gr. φόρμιγξ cu familia lui tratată mai sus, duce la un sens onomatopeic care a trebuit să imite „sunetul, zbârâitul, tremuratul“ coardelor, pentru care răsar în minte lat. *vibrare*, *vibrissare* etc.

Cimpoiul, precum am arătat într'o comunicare mai veche, trebuie studiat în lumina terminilor europeni corespunzători (lat. *utriculus*, germ. *Dudelsack* etc.) care, cei mai mulți, arată prin sensul lor vechiu „burduful“, „foalele“ din care se face acest instrument. În lat. se zicea și *centipellio* (cf. *REW*, 1812) pentru „foale“ și acești doi termeni formează punctul de plecare pentru originea rom. „cimpoi“. Ne rezervăm însă dreptul de a trata cu altă ocazie, pe larg, și istoria acestor elemente muzicale, întrucât pretind cercetări de detaliu și informații care nu se pot strânge cu ușurință.

Numiri de părți, fragmente din lucruri solide.

Bord, bulz, grunz, fărâcă, mălaiu, mătreață etc.

Bord s. m. înseamnă „grosse pierre, bloc de pierre, motte de terre séché (Transilv. și Banat), piatră mare bolovan, stâncă; bulgăr s. bruș de pământ uscat, întărit“, prin analogie și „bostan“. Are și derivatul *bordan* „grosse pierre, bloc de pierre“, deci sensuri analoge cu „bolovan“, care se spune și de bucățile mari de piatră ca și de cele de pământ uscat¹.

Nu s'a dat până acum nici o explicație acestui cuvânt. Există în v.-gr. un termen cu sensul celui rom., care-l va lămuri pe acesta: βῶλος „motte de terre“, „Erdscholle,-Kloss“, „Grund-

¹ *Dicț. Acad.*, s. v.

„stück“, „Klump“, cu derivatele βωλώδης, βωλοειδής „schollig, klössig, klumpig“, βωληδόν adv. „schollen-, klossartig“. Trebuie să pornim de la o bază, care în formă latină vulgară, ar fi **bō-lodus* ori **bōlīdus*, adj. prin schimbarea sufixului cu cel lat. *-īdus*. Acestea ar fi ajuns după fonetismul românesc (v. mai sus cazul analog al lui *urdă* < **or(u)da* > *ur'da*), la **bōr(u)d* (ori **bor(e)d* și apoi *bord*¹). Despre schimbările de accent cunoscute și atât de variate, suferite de cuvintele gr. intrate în latină, am vorbit la tratarea cuvântului „urdă“.

Bulz s. n. și m. „pelote, boule, boulette“, „rocher“, indică un lucru de formă, rotundă, sferică cum este *bulzul* de brânză cu mămăligă, sau orice „cocoloș“ bulgăr de caș ori de alte substanțe alimentare (v. *Dicț. Acad.*, 687). Acesta nu poate fi pus în aceeași familie cu *bord*, fiindcă se opun atât sensul cât și forma (cu *ulz*, nu *-urd*), ci duce, cum arată și fr. *boule* (< lat. *bullā*) la lat: **bullā**, *bullula* (comp. și verbele *bullire*, *bullare* etc.), cari aveau și sensul de „lucru rotund, umflat, ca un glob“. Un ***bullīdus**, adj. devenit substantiv, ajunge în rom. la *buld*, plur. *bulzi*, după care s'a refăcut apoi sing. *bulz*, fenomen prea cunoscut ca să mai insistăm asupra lui (v. mai departe și *grunz*). Un caz analog a dat mai de mult regretatul coleg D. Pușchilă, explicând pe rom. *solz* (de pește) din lat. *sol(i)dus*². Familia lat. *bullā*³ este bogat reprezentată în toate limbile romanice (v. *REW*, s.v. unde se pot vedea și sensuri analoge cu cele ale lui *bulz*).

Imburdă (a se ~) cu pers. 3. sing. se *îmboardă*, cu sensul de „a se răsturnă“ nu poate fi decât un derivat al lui *bord* „bolovan“. S'a zis odată a se rostogoli ca un bolovan, sau

¹ Se știe că în lat. vulg. *ŷ* și *u*, între licvidă și o altă consonantă s'au sincopat de multe ori, dar nu totdeauna: vulg. *viridis* < clas. *viridis calidus* > vulg. *calidus* etc., dar *pulicem* > rom. *purece*, pe când *salcie* < *sal(i)cem* etc.

² În *Molîvelnicul lui Dosofteiu*, p. 33.

³ Cred că nici **bulgăr**, care are aproape aceleași sensuri ca și „bulz“, nu poate fi despărțit de acesta. Un ***bullicus**, ori ***bulligus** — alternanța aceasta de sufixe e cunoscută în lat. vulg. — dă în rom. **bulc*, **bulg*, plur. *bulguri* (pentru *-c* final devenit *-g*, comp. rom. *vitreg* < lat. *vitricus* etc.). Forma *bulgăr* e refăcută mai târziu, prin analogie (v. cazurile date de dl. Pușcariu în această *DR.*, mai departe). Pentru **bullicus*, comp. **bullicare* în *REW*. s. v.

„a se împiedecă (de bolovan, ciot), a se izbi de bolovan (despre căruță)“, ca de o piedecă, și apoi „a se răsturnă“ (v. Tiktin, *Dicț.*, 759, unde se dă sub forma *îmburdă* „umverfen“ și a se ~ „umfallen“, dar în Ardeal, unde există cuvântul, se zice *îmboardă* la prez.). Ca sens să se compare și: a se înglodă, înnomoli etc.

Grunz. Inseamnă „grumeau, pelote; môtte de marc de raisin“; „bucată dintr'o materie tare și fărîmicioasă“; special „*drob de sare*“ (grain de sel), apoi „bulgăre de noroiu înghețat, bucată de tămâie“; în *Anon. Car.* „frustum“. Prin extensiune, *grunji* și „boștină stoarsă și rămasă de la teasc“, de sigur din cauza sâmburilor și fărâmiturilor de struguri striviți.

Formele și derivatele acestui cuvânt sânt: *grunzi*, *grunzuri*, *grunji*, de la care un nou sing. *grunj*; *grunzos*, *grunjos*, *grunzuos*, *grunjuos*, (și-ăros), + grăunțos, (z)*grunțuros*, *zgrețuros*, (acesta prin influența vreunui cuvânt cu -m-), *grundzării* = drum cu *grundzuri* (Moldova)¹, întrebuintate mai ales în legătură cu „sare“, „pământ“, „cărboni“ etc. și cu alte lucruri care se fărâmă sau au o suprafață aspră.

În arom. avem: *grundă* s. f., plur. *grundză*, *grundzi* „grunz, bucată“; *grândze* (plur., în Olimp) și *grândză* „tărățe“².

În alb.: *grunde*, *krunde*, *krunde* „Kleie“. (G. Meyer, *Et. Wb.*, 132—133).

În ce privește originea lui *grunz*, G. Meyer l. c. pornește de la gi. *grand* „Weizenkleie, grober Kiessand“, explicație admisă și de Jokl (*Stud. z. alb. Etym.*, 25). Treimer (în *Mitt. des r. Inst.*, 358) socotește formele cu *kr-* ca mai vechi și pune cuvântul în legătură cu v. slav *krupa*, *krupica* „Brocken, Krümchen“ etc., care ar duce la un **grumpo*(?), dar asupra familiei acestor cuvinte slave vorbește cu totul altfel Berneker (*Et. Wb.*, 630), care amintește înăuntrul lor, după G. Meyer, și pe alb. *kripe* etc. „Salz“. Treimer nu se ocupă de formele românești, ceea ce face mai mult să cadă sumara sa etimologie.

Terminii rom. și alb. se vor explica ușor din gr., socotind, cum observă bine Treimer l. c., că forma cea mai veche a fost cu *cr-* inițial, din care poate rezultă *gr-*³, pe când contrariul (*gr-*

¹ V. toate acestea în *Dicț. Acad.*, 322.

² Date de Capidan în *DR.* II, 532-3.

³ În rom. avem o serie de cazuri: *gratie* < lat. *cratis*, din care și *grătar*, *gras* < lat. cl. *crassus* etc.; tot așa *c-* > *g-*: *gaură* < lat. *ca-*

> *kr-*) este imposibil. Din acest motiv nici forma germană nu poate fi luată în considerare, mai ales că prezintă și un *-a-*, care nu poate explica pe rom. *-u-* din *grunz*.

Forma gr. din care rezultă *grunz* este *χόνδρος* m. „grain“ („de sel, d'encens“ — comp. *grunz* de sare, de tămâie, mai sus), spéc. „gruau, tisane de gruau; (comp. boștină) — cartilage“. Acesta face parte în adevăr din familia lat. *frendo* „broyer“ etc., germ. *grand* „sable“ etc. (v. Boisacq, s. v.), de la care am văzut că nu se poate pleca.

Acest **chondros**, cu gr. *χ-* > lat. **ch-** (comp. gr. *χάσσω* > lat. *casco* > rom. *casc* etc.) și cu metateza lui *r* (comp. *pregetă* < lat. *prigitare*, *întreg* < lat. *integrum*, *frânghie* < lat. *fimbria* etc.) ajunge în chip firesc la **crund*, **grund*, care refăcut din plur. *grunzi*, a ajuns la *grunz*. *Gr-* inițial pentru *cr-* mai vechiu, păstrat în alb *krunde* etc., s'a dezvoltat supt influența lui *grăunțe*, *-nte*, *grăunțos* (v. mai sus forma *zgrunțuros*), care are un sens apropiat, cum se vede și din lat. *granum salis*, fr. *grain* de sel etc. (comp. la *granum REW*, alte sensuri anologice în limb. roman.).

Rom. *grunz* a păstrat și genul gr. masc. (*un grunz*, *doi grunzi*) și numai în forma mai nouă *grunjuri* este și neutru.

Alb. *krunde* etc. și arom. *grundă* fem. se explică din gr. *χονδρίον* dimin. n., devenit *grundz*, plur. *grundză*, *grundze*, după care s'a refăcut un sing. *grundă*, mai vechiu **crundă*, din care se explică și alb. *krunde* fem. Sau și mai bine se pot explica din adject. cu același sens *χονδρός*, *-ά*, *-όν*, care la fem. dedea în rom. **crundă* > *grundă*. Se poate chiar să fi existat odată ambele forme (masc. și fem.) în v. rom., cum arată aromâna și albaneza.

Albanezii au împrumutat cuvântul de la Români, după trecerea lui *-ond* > *-und* (comp. *frunte* < lat. *frontem* etc.), ceea ce în alb. nu se putea întâmpla. Varianta arom. *grândză* se explică prin fonetismul acestui dialect, unde *u* devine *â*, în asemenea poziție (comp. *frândză* = *frundză*)¹.

Cuvântul nu există în alte limbi romanice și de aceea tre-

¹ Sensul de „Kleie“ din alb. și „tărățe“ din arom. se explică din cel de „Graupen* von Weizen, Spelt oder Dinkel“, „alica“ etc., căci derivatul *χονδρώδης* înseamnă „graupenartig“, „ἄλευρα“ (Seiler, *Gr. Deutsch*, Wb., p. 1806.). De aceea nu e nevoie să mai ne gândim la un *grandia*, (ca în DR., II. I. c.) nici din punct de vedere semantic.

bue să-l considerăm ca venit în graiul Romanilor, de la Grecii din Orient, și nu din Apus.

Păstrarea așa de exactă a sensurilor din gr. dovedește o conviețuire mai strânsă cu vechii Elini, într'o regiune unde aceasta eră mai firească și anume lângă Marea Neagră. Elemente gr. în românește pe cari le vom mai da în acest studiu vor întări, cred, această explicare.

În familia aceasta de numiri privitoare la părți mici, mărunte din lucruri solide merită atențiune: **fărâmă**, **mălaiu** și **mătreacă**.

Fărâmă fem., plur. *-me, -mi* „kleines Bruchstück, Brocken“ (von Brot)¹, cu derivatele *fărâmiță*, *-ele* (dimin.), *a fărâmă*, *fărâmitură* etc. înseamnă orice parte mărunță dintr'un obiect, de obicei solid, dar se întrebuițează în mod special în legătura „fărâmă, fărâmituri de pâne“. Sensul general rom. este mai cu seamă cel de bucățele mici rămase din mâncări, mai ales de pâne sau de paste în genere.

De aceea legătura care a făcut-o dl Pușcariu (*Et. Wb.*, s. v.) cu lat. *far* este cea mai firească. A pornit însă de la un derivat **farrīmen*, pe care, ca sens, dl Meyer-Lübke, *REW.*, 3202, nu-l admite. Dar greutatea în această derivare e numai formală, fiindcă ar fi ajuns la **fărâmene*, *făr(ă)mănă* și nu s'ar putea explica nici corepondetele alb., cu aceleași sensuri: *ḡerrīme*, și verb. *ḡermoŋ*. Forma primitivă lat. vulg. (cu *-rr*), pe care o pretind acestea este: **farrīna*, cu înțelesul de *fragmina* **farrīna*, părți mărunte din *far(r)*, care nu înseamnă numai cereale „blé, froment“, dar și „gruau, farine“, „gâteau“, „épeautre, pain“ (comp. *una farris libra*, „une livre de pain“)². *Fragmina panis* (atestat în Suet.)³ e sensul de bază care se explică prin cele ce le au terminii rom. și alb. Acest cuvânt ține de viața agricolă și de bucătăria Romanilor. De altfel *far* are o întrebuițare deasă, cu sensuri variate, explicabile când e vorba de „grâne, cereale“ etc., de care se leagă mai totdeauna ideea de mărunț. Astfel: *grana farris* (Verg., *Georg.* I, 185), *farrā paucissima* „Schrot, Mehl“ (Ovid., *Fest.* 6, 180); *farinam bonam et far subtile sciat facere* (Col. 8, 11, 14); .. *pistores... qui far pinsebant* (Plin., XVIII, 108.)⁴.

¹ V. Tikin *Dict.*, și *Dict. Acad.*, s. v.

² V. de ex. Benoist-Goelzer, *Dict. lat. fr.* 565.

³ V. *ibid.*

⁴ V. și H. Blümner *Technologie u. Terminal der Gewerbe u. Künste*

Din acestea reiese că ***farrina**, (***farrīma**) (fragmina), putea să însemne și *far* făcut mărunț, fărâmițat.

Far avea și diverse derivate în lat.: *farraceus*, *farreus* „de blé, d'épeautre“, *farrago* „mélange, fatras, compilation“, *farreum* „gâteau de blé“, *farricus* „de blé, de froment“, *farriculum* „gâteau“, sensuri pe care le are și *far*. Cum am spus, este logic pentru chestiunea ce ne preocupă, să plecăm de la ideea de „bucăți mici de pâne și de paste” — sensuri atestate pentru *far*.

Din punct de vedere formal ***farrīma** a ajuns la *fărână*, fie că a fost plural n., din care s'a refăcut un sing., ca *foaie* din plur. *folia* etc., fie că a fost de la început un sing. fem., adjectiv devenit substantiv. Prefacerea lui *-n-* în *-m-* este o asimilare cu labiala *f-*, sau s'a întâmplat prin influența lui *m* din *fragmen*.

Fenomenul influențării reciproce a două labiale este cunoscut și în limba rom.: *nalba* < lat. *malva*, a suferit o disimilare a labialei *m*; *furnică* < lat. *formica* de asemenea. De aceea asimilarea care o admitem noi poate și singură să explice schimbarea lui *-n-* > *-m-* (comp. și rom. *bucium* < lat. *bucina*). Derivatul ***farrīma**, care explică și pe alb. *ḡerrīme*, deși nu l-am găsit atestat, dar e probabil, fiindcă suf. *-īnus* denotă în lat. apartenența la ceva, asemănarea sau ideea de mic. A fost întrebuițat și pentru formarea de diminutive, ca și de adjective nouă¹. *Far* este păstrat în limbile romanice (*REW*, s. v.), încât existența în rom. a unui derivat al lui, se întărește mai mult. Derivate cu *īnus*, *-u*, *-um* sânt în rom., deși rari: *căpîțână* < ***capitīna**, *brăcină* „ceinture“ < ***bracīna** (adj.), *albină* < ***albīna** (din *alvus*)², *noteină* < ***annotīna**³ etc.

Mălaiu. Acest termen agricol are multă asemănare semantică cu lat. *far*, fiindcă designează anume soiuri de cereale: 1. „meiu“, „Hirse“ „panicum miliaceum“ (= „*μέγχιρον*“ în Bibl. de la 1688); 2. făină făcută din meu și porumb (se zice *mălaiu de meu* și *de porumb* sau numai *mălaiu*); 3. turtă făcută din mălaiu („Maisbrot“) sau, prin extensiune, și din alte semințe de plante (v. Tiktin, *Dicț*, 945)⁴.

Mălaie (plur.), mai ales în Moldova, se chiamă în genere

¹ V. Grandgeant, *Introd. Lat. Volg.*, 27; M.-Lübke, *Gramm. l. rom.*, 540 sqq., unde se dau și exemple de derivate de la nume de materie.

² *CDDE*, s. v.

³ *DR*, I, 248.

cerealele cu boabele cele mai mărunte, cum sânt meiul și du-ghiia, iar *mălaiu* în sens de făină nu se zice nici odată de cea de grâu, de care se deosebește mult, fiindcă porumbul e măcinat ceva mai mare. Tot asemenea se măcină odată, cât știu, și meiul. Mămăliga de meu se mai mănca în șesul Dunării, acum 25—30 ani, cum am văzut eu însumi. Azi se întrebunțează numai pentru a fabrică bragă. Din meu se mai face păsă, care nu e altceva decât un meu pisat ușor pentru a-i distruge și lua coaja de pe boabe, ca să rămâie miezul.

Cum arată și cuv. *păsă* (< lat. *pinsatum* sau *quassatum* DR., II, 716—717), care înseamnă cereale ușor zdrobite, de obicei în piuă, cum se face și azi la noi, iar nu măcinate ca grăul, sensul primitiv al lui *mălaiu*, (plur. *mălaie*), reiese că a putut să fie cel de „boabe mărunte“, „măciniș mai mare“, boabe zdrobite, mai puțin mărunte decât făina de grâu și de meu, cereale cu boabe mărunte, cum e meiul. Având pentru această plantă în rom. numirile lat. *meiu* < lat. *mīlium* și *păring* < lat. *panīcum*, *mălaiu* se arată a fi fost, nu un termen propriu pentru acestea ci un colectiv cu sensul generic de „boabe mărunte, măcinătură, uruială mărunță“, ca și „păsatul“ (comp. și *grăunțe*, cu sens generic de „boabe de cereale“).

De altfel de la ideea de „a măcina, zdrobi, pisă“ sânt în diverse limbi, mulți termeni referitori la cereale, precum:

Mīlium e pus în legătură cu *molere* „a măcina“, de Vaniček și Curtius (v. Walde², 484); lat. *granum*, cu toată familia lui, vine dintr'un indoeur. cu sensul de „reiben, aufreiben“ (ibid., 352 cu forme din alte limbi, având sensuri de „Kern“, „Erbse“, „Weinbeerkern“, etc.), de care ține și gr. γῶρις „feinstes Weizenmehl“.

De familia lat. *molere* țin, între altele: got. *malma* „Sand“, vgs. *melm* „Staub“, vgs. *gimulli*, ngs. *gemüll* „Staub, Gemüll“, vgs. as. *mēlo*, etc., „Mehl“, alb. *miel* „Mehl“ — cu alte cuvinte „măciniș“.

În această familie, intră și rom. *mălaiu*, pentru care exemplele semantice se pot înmulți¹. În greaca veche există și ter-

¹ Astfel sânt în familia lat. *frendo*, în care intră și γῶνδρος, de care am vorbit la *grunz*, gr. χέγγρος „Hirse, Korn“ (= „zerriebenes“ ca și *granum*); în cea a lat. *rudus*, cu lit. *grúdas* „Korn“ etc (Walde², 315, 660). Terminii de cereale cu sensurile variabile de „grăunțe“, „făină“, „turtă“ etc., se pot vedea în Hoops, *Waldbäume u. Kulturpflanzen*, p. 344 sqq., sau în

minul μύλλω „zerreibe, zermalme, mahle“, alături de μύλη, μύλος „Mühle“, din familia lui *molere*, cu derivatul ἄμυλος „non moulu“, „gâteau de farine“, ἄμυλον „gâteau“, „amidon“ (Boisacq, s. v.), care spune „ἄμυλος „gâteau“ reste pour moi obscur“, dar am văzut ca și *far*, cu derivatele lui, și alți asemenea termeni, au sensul de „cereale-făină-turtă“ (pentru care comp. și notele de jos). Tot la μύλη adaugă Boisacq și forma gr. sicil. μύλλος „sorte de gâteau“ (comp. Bailly, Dicț. gr.-fr., după Ath., XIV, 647, a) pe care însă cel dintâiu îl traduce cu „pudenda muliebria“ și nu știu dacă e același cuvânt, dar e pus și de Walde² 500 (la cuv. *mulier*), tot în familia lui *molere*.

Amylum, pătruns din gr. în lat., s'a păstrat în formele roman., it. *amido* (> port. *amido*, fr. *amidon*, etc. REW., 437).

În lat. cuvântul acesta e atestat în variantele *amylum*, *amulum*, *amolulum*, acesta în gloss. cu sensul *polenta*, iar în Pliniu, 18, 76: *amylum . . . ex omni tritico ac siligine, sed optimum e trimestri*. Apoi formele: *amoelon*, *mulom*, *amylo*, *amolom* (v. Thesaurus, s. v.). Din punct de vedere formal variabilitatea vocalei penultime se explică prin felul de trecere al gr. -υ- (y), care în lat. ajunge la *ī* (deschis), *ū*, *īu*¹. În rom. a trecut, accentuat, la *u* (*stylus*, gr. στυλος, rom. *stur*), după guturală la *īu* (giur < gr. γυρος, lat. *gyrus*), aton la *e* (din lat. vulg. *ī*) ca în *genune* < **gironne* (CDDE, s. v) și în *tămâie* < gr. τριμίαμα, prin faza **tīmania*², evident cu disimilarea lui *m* ultim.

Cuvântul rom. este un derivat cu sufixul *-aliu*, *-alia* din *amylum* (gr. ἄμυλος, -ον) sau din gr. μύλλω „a măcina“, deoarece explicația dată de Weigand³ din *meiu* + *laiu*, adică „meiu negru“, nu se poate susține nici formal nici mai ales semantic, căci meiu este galbin, și de loc negru.

Dar ar trebui și documentat că a existat în vreo limbă un termen analog unui meiu-laiu (negru), fiindcă în lingvistică nu se mai poate trata azi un cuvânt, luat izolat, ci pus în lumina altor termeni analogi ca sens. Compoziția presupusă a celor două cuvinte trebuie admisă pe de altă parte ca foarte veche, ca să nu se mai recunoască azi decât ca un singur cuvânt. Explicarea dlui Weigand o respinge și Tiktin (în Dicț. l. c.), dar se

¹ Grandgeant, *Lat. vulg.* cit, 104-106.

² I. A. Candrea, *Graiul din Ț. Oașului*, 13.

³ În *Jahresb. Rum. Inst*, XVI, 78 și înregistrată și în REW, 5572.

gândește, semantic numai, foarte just la slav. *mlěti*, „mahlen“.

Terminii pe cari i-am citat mai sus sânt destul de lămuritori pentru a vedeà că *mălaiu* nu poate fi despărțit de ei ca sens.

Care poate fi acum punctul de plecare formal? Din *amylum*, cu sufixul *-aliu*, *-alia* (ca în *măruntaie* < *minutalia* etc.) am ajunge la un **a]mylalia* > *măral'e* > *mălaie*, cu asimilarea lui *-r-* < *-l-* înainte de dispariția lui *-l'* înmuiat (comp. arom. *lălătoare* < *laboratoria*, prin faza **lărătoare*, CDDE s. v., ar. *căloare* < lat. *calorem* etc.). Ca sens am porni astfel de la ideea de „făină“ apoi „pâne, turtă“, „cereale boabe mărunte“ (comp. și rom. *pâne*, *pâni* cu sensul de „grâu, grâne“), ceea ce am văzut la exemplele citate mai înainte.

Sau s'ar puteà porni de la gr. *μύλλω*, cu un derivat în lat. vulg. **myllalia -ium* cu sens de „măciniș“ etc. (comp. exemplele de la *molere*). Cum însă gr. *μύλλω* e mai rar atestat, și cum *amylum* e mai bine cunoscut în lat. și e trecut și în it., e mai firesc să pornim de la acesta, întrucât fonetic se poate explica tot așa de bine ca și din verb, care are, e drept, un *-ll-* intervocalic, păstrat nealterat în românește (comp. *caballus* > *cal* etc.).

Realitatea legată de sensurile rom. *mălaiu* „făină“, „turtă“ (propriu „mâncare, pastă“), „cereale cu boabe mărunte“ duc cred destul de evident la un **amyl(I)alia* legat de *μύλλω* sau de *amylum*, care sânt identice ca sens și origine.

În ce privește sing. *mălaiu*, mai des decât *mălaie*, trebuie considerat mai firesc, ca refăcut din plural, întrucât, fiind vorba de un colectiv, un prototip plural e cel mai logic și în același timp corespunde cu ceea ce erà în lat. (comp. *victualia*¹).

În ce privește sufixul *-alia*, acesta apare chiar în latină derivând colective (comp. *carnalia* „viande“) și trec în limbile roman. ca singulare, designând cantitatea. Sânt și cazuri cu sing. *-alium* (cf. *animalia*-**animalium*). Derivatele se formează de la subst., adjective, ca și de la verbe², în cât nici din acest punct de vedere explicațiunea ce am dat nu întâmpină greutăți.

¹ *Victus* „Lebensunterhalt“ are în rom. și sensul „Getreide“ (în aromână) și în veigl. tot așa (REW 9315).

² Meyer-Lübke, *Gramm. l. rom.* II 528 sqq., unde se pot vedeà și exemple.

Din *mălaiu* există și derivatul **mălăiët** (adj.) cu sensurile (după Tiktin) „von weniger Konsistenz: mehlig, sandig, weich, mürbe“: *piatră mălăiașă* „mürber Sandstein“; *pere mălăiețe* „molsche, teige Birnen“.

Mătreață, arom. **mătrață** „(Kopf-)Schuppen“, „pellicule“¹, trebuie comparat și el cu termeni analogi din alte limbi, pentru a fi explicat cu mai multă probabilitate. Iată câteva exemple: gr. *πίτυρον* „son, la partie la plus grossière du blé moulu; crasse farineuse de la tête“, *πιτυρίσσις* „darte farineuse à la tête“ (: *πάσσω* „stampfe, schrote“, lat. *quatio*, Boisacq, 788); lat. *furfur* „der Balg“, „Kleie“, *furfures* „die Schuppen auf der Haut des menschlichen Körpers“ (↪ *capitis*, ↪ *in facie*); *furfuraculum* „der Bohrer“, *furfuriculae* „de toutes petites pellicules“; în romanică: lucch. *forforo* „Froschlauch“, „Wasserpflanzen, die sich über stehende Gewässer ausbreiten“; it. *forfora* are și sensul de „mătreață“ (REW, 3595). *Furfur* în lat. stă în legătură cu *frendo*, din o bază **gher-* „zerreiben“ (Walde² 328). În familia lui *molere* stă și v bulg. *molъ* „Motte (= mah-lendes, Staub oder Mehl machendes Tierchen), de unde rom. *molie*, care mâncând stofele, formează un fel de fărâme, țărățe, ca și mătreața, cum face și carul în lemn. Rosătura acestuia se chiamă în rom. „făina carului“.

Din familia lat. *tero*, *terere* este subst. **tarmes**, **-mītis** (Walde² 775) cu sensul „ver qui ronge le bois“, „ver de la viande“², pătruns și în limbile roman, în special cu înțelesul de „Motte“, „Milbe“ (REW 8586). Un derivat ***tarmitea**, cu înțelesul de „rozătură, rumegătură, făină, țărățe“ făcute de vermi, cari, molii, ajunge în rom. la ***trămeață** și, prin metateză³ la **mătreață**, al cărui sens de azi se explică ușor prin exemplele date mai sus. Legătura semantică între „țărățe“ și „mătreață“ se vede și la it.

¹ Și unele plante poartă acest nume: conferva, peplis portula, „*mătreață de arbori*“ „usula barbata“, CDDE 1071, unde se derivă din *mater*, > **matricia*, pornindu-se de la ideea de „materie ce se depune“. Tiktin, s. v., îl pune în legătură cu germ. *Matratze*, it. *materasso*.

² Poate că aici trebuie pus și rom. *strepede* < lat. **experteridus* (comp. *pertero*), > **spertred* > *streped*? (comp. și *teres* din aceeași familie, și alb. *štrep*; apoi gr. *τερηδών*, lat. *teredo* care înseamnă și „larve dela viande“).

³ Ideea unei metateze la acest cuvânt mi-a fost sugerată de dl. Pușcariu.

crusca < germ. *krūska* „Kleie“ (REW. 4788) și nu poate surprinde, fiindcă asemănarea între lucruri este evidentă.

Cât privește numirile de „mătreață“ date unor plante (v. *Tiktin* s. v. și CDDE I. c.), dintre cari unele (*conferva rivularis*) se așează pe ape stătătoare, să se compare sensurile romanice amintite la derivatele din *furfur*.

Metateza întâmplată în *mătreață* nu poate fi privită ca ceva greu de explicat în situația fonetică a cuvântului acestuia, care a putut fi influențat și de „mărunt, măruntaie“, pentru schimbul de silabe: **tră-meafă*, *mă-treață*.

Metateza însă pare a fi un fenomen mai des decât se bănuia, în limba română, cum am mai observat și la alte cuvinte, explicate cu alte ocazii¹ și cum se știe din cazurile *ruguma* < *rumega*, *pădure* < *palude* etc., (comp. și port. *tanchagem* < *chantagem* < lat. *plantaginem*, REW. 6577; it. *rabbuffare* < *baruffare* ibid. 1116; it. *cofaccia* < *focaccia*, ibid., 3396 etc.) și, exemple de acestea, se pot aduce multe.

Termini cari privesc viața socială.

Limba noastră, ca oricare alta păstrează cuvinte care oglindesc stări sociale din trecut, arătând în același timp și originea etnică a lor. Deosebiri între păturile sociale romane le vedem în cuvinte ca *domn* (< lat. *dominus*), v. rom. *șerb* (< lat. *servus*) etc., alături de termini împrumutați, precum *boier* (< slav. *boljarin*), *slugă* (< v. slav. *sluga*) etc.

Intre termeni străvechi, de această natură, sânt și faimoșii *stăpân* și *jupân*. Din neputința de a-i explica înăuntrul limbii noastre, au fost considerați, în chip foarte comod, ca fiind de proveniență slavă. Nu e nevoie să cităm autori pentru întărirea acestei păreri, fiindcă ea circulă din secolul trecut² în toate manualele de școală, nu numai în studiile de specialitate, filologice și istorice, streine ori românești.

Sânt cu totul patru cuvinte vechi românești: *jupân*, *smân-*

¹ *Înșesă* < **insitiare*, *infiripa* < **inperfilare*, *întunecă* < **innocicare*, *răzima* < **remediare* etc., (v o serie mai mare de metateze date de dl Pușcariu în această *DR.*, pp. 380–381, atât din rom. cât și din alte limbi).

² De la Miklosich și Cihac încoace.

tână, *stăpân*, *stână*¹ care fiind și în unele din limbile slave, au fost socotite ca împrumuturi venite de la vechii Slavi, în cele dintâiu timpuri ale contactului nostru cu ei și mai precis, înainte de marea influență slavă venită asupra noastră prin sec. VI—VII d. Chr.

S'a simțit nevoia de a conchide că aceste cuvinte au pătruns la noi cu 2—3 secole înainte de influența slavă dovedită istoricește, fiindcă amintitele cuvinte au un fonetism special (*-an* > *-ân*) care nu se întâlnește la nici una din formele bine dovedite că sânt slave. Deși filologia se găseă atunci în epoca legilor „fonetice“, totuși, cum se întâmplă adeseori și azi, cuvintele de care ne ocupăm au fost declarate „excepții“ și împinse cu 2—3 secole în urmă, ca să nu facă cumva vreo piedică regulilor generale scoase din mulțimea de cuvinte slave intrate la noi.

Greșala și contrazicerea aceasta le-am observat de multă vreme și le-am semnalat în lucrarea mea „*Cuvinte și Lucruri*“².

Am spus acolo că nu putem să socotim de origine slavă cuvinte care prezintă trecerea grupului *an-* la *-ân*, fenomen ce se întâlnește numai în elementele noastre de origină latină și absolut în nici un cuvânt din cele sigure slave. Iar acestora de care vorbim nu li s'a dat până astăzi o explicațiune serioasă înăuntrul limbilor slave.

Așa stând lucrurile, nu e o greșală, să aducem pe Slavi, fie și numai în tribui răzlețe, cu 2—3 secole mai de vreme, în atingere cu noi? Nu eră mai firesc să se spună, că originea acelor cuvinte nu este clară?

Astăzi filologia românească și-a lărgit destul de bine orizontul, iar lingvistica generală îi pune destule mijloace la îndemână, pentru ca să-și poată purta privirile, libere de prejudecăți, în toate direcțiile spre care duce interesul și cerințele unei probleme. Înălăturând astfel părerea veche și neîntemeiată despre originea slavă a celor patru cuvinte, să cercetăm în altă direcție originea lui *jupân* și *stăpân*, fiindcă pe *smântână* l-am explicat altădată³ când am dat și o ipoteză despre originea termenului *stână*. Asupra acestora vom mai reveni în altă parte a studiului nostru.

¹ Despre *stână* anunță și dl Densusianu (*Grai și sufl.* I, 70) că-l va explica din o altă limbă, din care a venit, înaintea Slavilor, la noi. Părerea noastră că aceste cuvinte nu sânt slave o admite acum și d. Pușcariu (v. această DR. p. 378 ș. u.).

Jupân, v. rom. giupân.

În limba v. rom. cuvântul acesta servea mai ales ca titlu ce se da persoanelor din clasa de sus, cum reiese din atestările ce le avem până acum: .. *jupânului lui Stroe Buzescul ce-au fost stolnic la Mihaiu Vodă* (Dintr'o inscripție din 1602, Iorga, *Inscr.*, 169); *Bucură-te, giupâne* (Din Dosofteiu, ap. Tiktin 880, cu lămurirea: „die Magd zum Herrn“).

Avea deci sensul de azi al lui *domn* în accepțiunea lui de titlu, termin de adresare cuviincioasă către persoane sus puse, ori streine, dar nu cel de „domnitor“, căci nu găsim nicăiri zicându-se „jupân cutare Vodă“ etc.

De aceea îl vedem întrebuițat și ca termen de adresare către Dzeu: ... *chemându-l pre el giupân* (N. Test., 158) = *dumnezeu acela chemându* (Cod. Vor.) = ...*domnu pre el chiamând* (Bibl. 1688) = ... et l'appelait son seigneur. Tot „seigneur“ „signore“, „Herr“ înseamnă în: *multă sănătate dumitale giupâne birău de în Bistrița* (Iorga, *Doc. Bistr.* 20 de la încep. s. 17). Tot așa e atestat *jupân* în Maramurăș (Iorga, *St.* XIII, 255) ca și în titlul ce-și dă „*eu Jupânul Hrajiilă Lucaci, județul Brașovului*“ (Coresi), ca și în *giupâne Pomplie* (Varlaam, 61/2). Uneori se întrebuițează firește și cu sensul de „stăpân“: *sluga ce va fura în casa giupănu-său* (Pravila Mold. 27/2, cf. și 27/2, 179/2, etc.).

Femininul *giupâneasă*, *jupâneasă* avea aceeași accepțiune de »signora«, »doamnă«, ca termin de adresare sau ca titlu pentru soțiile boierilor, ori în genere pentru femei din societatea înaltă (v. și Tiktin, 380, unde-l traduce cu »Frau«, »Herrin«).

Astăzi *jupân* și *jupâneasă* nu se mai zice persoanelor din societatea înaltă, ci se întrebuițează mai ales ca termin de adresare negustorilor, în special Evreilor (în Moldova), iar femininul are accepțiunea it. »donna (di servizio)«¹.

Se poate ca și țărani să se fi adresat odinioară unii altora cu titlul de »jupân«. Documentele și textele vechi, vorbesc mai ales de boieri și nu ne dau nimic în această privință, dar găsim indicațiuni în literatura populară. Într'un »Plugușor« din Moldova cetim:

Intr'o zi de dimineață
S'o sculat *jupân* din față:
Bună vremea noi am dat,
Jupân gazda s'o sculat, ...
Și la slugi că mi-o strigat ...

¹ V. Tiktin. *l. c.*

Apoi: Badea și-o luat pe *jupâneasa* de mână . . .

Sau: O plecat *jupân gazda* la târg . . . , iar, mai departe, *jupân badea*¹. Aici are sensul de »gospodarul«, »gazda«, »domnul« cutare.

Observăm că geograficește cuvântul e atestat în vechea Țară Românească, Moldova, ajunge în nordul Ardealului (Maramurăș), dar, cel puțin astăzi, nu se întâlnește în Ardealul propriu zis, nici în Banat*.

Pentru originea cuvântului interesează în special sensul care se vede bine că se identifică în mare parte cu *domn* < lat. *dominus*, după analogia căruia se va deslegă și originea lui *jupân*.

Am spus altădată că, din cauza trecerii lui *-an* > *ân*, cuvântul a trebuit să intre la noi de la alt popor, nu de la Slavi².

Ipoteza emisă atunci o putem astăzi verifica. Din punct de vedere formal mai adaugăm că derivării din slavă se opune și *ġ-* din v. rom. *giupân*, *giupâneasă*, ca în v. rom. *giucă* < lat. *jocare*, *giude(c)* < lat. *judex* etc.

Lat. *dominus*, se știe, e un derivat din *domus*, având sensul primitiv de »der im Hause seiende, Wesentlich zum Hause gehörige«. Despre acest fel de derivare vom mai vorbi și la *stăpân*, unde avem de-a face cu sufixul lat. *-anus*, ca și la *jupân*. Acest sufix designă în lat. apartenența la ceva, lucru, ori loc (precum : *castellanus*, *paganus*, *Romanus*), sau formă nume care indicau o funcțiune (*biduanus*, *decanus*, **capitanus* etc), în care intră și ideea de »superior«. În românește acest sufix, după ce n'a mai fost vital, a cedat locul lui *-ean* (< v. bulg.), care are aceeași funcțiune la noi ca și lat. *-anus* (*căsean*, *curtean*, *sătean* etc.)³.

Având în vedere aceste fapte, nu e nimic mai natural decât să căutăm și pentru *jupân* legătura cu un cuvânt care a însemnat »casă«, »locuință«, ca să ajungem ca și pentru *dominus*, *castellanus* etc., la ideea de »cel ce stă într'o casă, care are casă, stăpân de casă, gospodar« etc.

¹ *Șezătoarea*, XXXI, 1923, vol. XIX, pp. 181, 182, 183.

[* În Ardealul sud-estic țărânul român se adresa cu „jupân“ Sașilor. Schimbându-se, după războiu, situația privilegiată a acestora, Sașii din unele regiuni sânt nemulțumiți când consătenii lor români le spun pe nume și privesc această ca o lipsă de respect. S. P.]

² *Cuvinte și Lucr.*, p. 361: „Originea lui *jupân* nu este lămurită și nu este de loc exclusă pătrunderea lui la noi înainte și independent de Slavi“.

³ V. Grandgeant, *Lat. volg. cit.*, 31–32., Meyer-Lübke, *Gramm. l. rom.*, II, 537 sqq.

Acest cuvânt există și este γύπη, atestat rar în greaca veche cu înțelesul (în Walde², o. c.)¹ de κοίλωμα γῆς sau „ή κατά γῆν οἰκησις“ etc. (Schrader *RL.*², 448). Acest soi de locuință în pământ ne aduce aminte de rom. *argea*, o odaie săpată în pământ ca o groapă patrată și acoperită ca un bordeiu, în care țeseau femeile. Azi se mai păstrează în Muntenia și Oltenia. În Ialomița, cum eu singur am aflat de la femei bătrâne, mai există acest soi de bordeiu, acum 40—50 ani. Cuvântul are astăzi și alte semnificații mai depărtate². Ca origine a fost pus în legătură cu *argella* (ἀργελλα), ἀργίλλα³ (v. Densusianu, *H. l. rom.*, I, 38, 199, *REW*, 636, cu întrebarea »dacisch?«) și poate fi autohton, trac-dac, deoarece Suidas îl traduse cu οἰκημα μακεδονικόν (cf. Densusianu, o. c.).

Ca și bordeiul, *argeaua* cred că a fost o locuință de șes, unde nefiind material de clădit, era mai adaptabilă la teren locuința săpată în pământ. Șesul Dunării, cu pământul lutos, e foarte potrivit pentru bordeie în pământ, fiindcă lutul ține, e compact, nu e fărâmițos nici nu face apă, ca terenul din părțile muntoase.

Mai trebuie să avem în vedere un fapt geografic și antropogeografic. Locuințele în pământ sânt foarte practice în regiunile cu călduri mari, vara, cum e câmpia Dunării, iar iarna sânt călduroase și se știe ce frig și vânturi grozave sânt în aceste părți, încât un adăpost care să nu ceară mult combustibil, era necesar⁴. De altfel și astăzi în regiunea de stepă a țării noastre se face focul cu buruieni și cu tezec, bălīgi uscate de vite, fiindcă nu sânt păduri. Aceste împrejurări fac ca să mai existe și azi bordeie în pământ, tocmai în ținuturile de stepă.

Prin urmare nu pot miră definițiunile de „voûte souterraine“ sau „Lemhütte“ (în *REW* l. c.), pentru *argea* și κοίλωμα γῆς etc. pentru γύπη. Acest fel de casă în pământ, ca bordeiele ce mai există și azi, n'a putut fi decât *casa* locuitorilor băștinași în câmpia Dunării, cum arată înțelesul atestat pentru γύπη și cum dovedește caracterul geografic climateric al acestei regiuni. La

¹ Walde îl pune în familia lat. *cūppa* (cūpa), mgs. *cofa*, *cota* „Höhlung, Innenraum“.

² V. *Dicț. Acad.*; Tiktin; Candrea-Densusianu, *Dicț. gen. al limbii rom. etc.*

³ În Schrader c. 447, din Strabo.

⁴ V. și în Schrader, *RL.*², l. c. considerațiuni asupra tipurilor străvechi de case făcute în pământ, în legătură cu factori geografici.

munte e firească locuința de lemn, cum e și azi în Carpați. Populațiunea romană avea cuvântul *casa*, care eră și ea locuința țăranului față de *aedes*, *domus* etc., legate de o viață superioară celei rustice, iar băștinașii au putut avea mai de mult termenul corespunzător grecescului γύπη, sau l-au luat înșiși Romanii de la Greci, pentru a numi locuințele autohtone, săpate în pământ. Acesta trebuie să se pronunțe, după fonetismul limbei noastre, ***giupa** (comp. gr. γύρος > lat. *gyrus* > rom. *giur*, *jur* etc).

Jupânul eră deci gospodarul care avă o **giupă* și morfologic duce, ca și *dominus*, *castellanus* etc. la un ***giupanus** (< ***gypanus**), care dă în românește **giupân**, **jupân**¹. Explicarea aceasta nu întâmpină greutăți nici ca fapt, nici ca sens și cu atât mai puțin formal. Trebuie să ne inchipuim că, în relațiunile sociale din vremea de conviețuire a coloniștilor romani cu locuitorii autohtoni, *jupân* (**gypanus*), va fi fost termenul cu care erau întâmpinați aceștia de către noii veniți.

Dar chiar dacă, fără legătură cu tipul de casă autohton, termenul γύπη a fost luat direct din greaca veche, ceea ce eră foarte posibil, explicarea etimologică ar rămâneă totuși nezdruncinată. Și, cum nu există cuvântul în dialectele rom. din sudul Dunării, dacă îl socotim grec, atunci geograficește trebuie să fi venit din regiunea Mării Negre, cum am spus în altă parte, despre cuvintele grecești din limba română. În rom. avem de altă parte și formele *jupân*, *jupaniță*, fără *giu* și fără trecerea lui *-an* > *-ân*. Acestea, venite din v. slav. *županŭ*, arată mai mult că *giupân*, *giupâneasă* sânt străvechi românești prin fonetismul lor, care nu se vede la cele slave, fiindcă **acestea* au intrat mai târziu în limba noastră, când *-an* nu mai putea trece la *-ân*.

Formele slave probabil numai întâmplător corespund celor românești și s'au putut desvoltă independent, înăuntrul vechei slave. De altfel v. slav. *župa*, de care e legat *župan*² de către

¹ Dacă s'ar admite, ceea ce nu s'ar putea dovedi, că n'a existat cuvântul **giupă* < γύπη, ci numai derivatul **gypanus*, în care *-y-*, aton n'ar fi putut da *giu-*, ci **ge-*, am răspunde că suf. *-anus* e legat de lat. și trebuie să existe și cuvântul de bază, pentru a se putea naște derivatul, cu care a trebuit să trăiască, un timp, împreună, ca *jude*, *giude* cu *județ-giudeț*, *giur* cu *încóngiur* (cu *-y-* aton), comp. și *juniperus* > *juneapăn* > *jneapăn*.

² Formele slave sânt: *županŭ* „Beherrscher eines Bezirkes, Vorstand“ s. *župan* „Schaffner“, *župnik* „Pfarrer“ etc. în Miklosich, Et. Wb., 413, unde se face de altfel legătura cu γύπη, despre care v. acum Boisacq. l. c.

unii slaviști, duce la același prototip indoeurop. **geupā*, ca și gr. γούπη (cf. Boisacq s. v.).

Slavul *župa* are sensurile de „regio“ „contrée, teritorie“, deci mai depărtate de ale gr. γούπη¹. A putut totuși însemna la început „ținutul, proprietatea, ce ținea de-o casă. Cu toate acestea s'ar mai putea pune întrebarea dacă derivatul v. slav. *županŭ* nu a fost împrumutat, ca alte cuvânte romane, din regiunile dunărene, fiindcă sufixul *-anus* cu funcțiunea socială amintită, e legat, cum a spus Saussure, de lumea italo-germană, cum vom vedea mai de aproape la celălalt termin social, dacorom. *stăpân*.

Stăpân.

După înfățișarea lui formală, în care bate la ochi, pentru ori ce cunoscător al limbei române, terminațiunea *-ân* < *-anus*, „stăpân“ nu poate fi decât un cuvânt care a trebuit să existe din primele timpuri ale înaintării romane în orient. Sensul lui, legat de viața socială a noastră, îl pune în rândul celorlalți termini amintiți mai sus.

Stăpân nu este propriu zis un titlu, cum e *domn*, *jupân*, *măre*, *măria ta*² etc., ci înseamnă mai ales „proprietar“, „Eigentümer“, „Besitzer“, apoi „Herrscher, Gebieter“. Damé îl traduce în dicționarul său cu „possesseur“, „proprietaire“ „maître“, „souverain“; „proprietaire du domaine“ (= *stăpânul moșiei*) etc. Derivatul a *stăpâni* este „posséder“ și prin extensiune „dominer“ „a domni“, iar „stăpânitor“ a primit mai ales accepțiunea de „dominateur“, „souverain“, ce se zicea voevozilor noștri.

Dar a „fi stăpân“ ca și „a pune stăpânire“ pe ceva este a fi, a „ajunge proprietarul unui lucru (moșie, avere)“. Sensul acesta fundamental îl simte oricine și se vede și din limba v. rom. Așa de ex. în Prav. Mold.: ... *de va găsi [neștine] vreo comoară ... nu se va chema a stăpânului, iară aceluia ce o au găsit* (p. 43); *robul iaste datoriu să agiute domnu său, nămitul*

¹ V. la Boisacq l. c. și sensurile din Hesych.: „βαλαμη, γωνία“.

² Am spus altă dată că *măre*, *măria ta*, nu pot fi despărțiți de *maior* devenit **mă(iu)re*, în poziție atonă, ca și în **mă(iu)ria-ta* (cf. *boiereasă* > *boreasă* etc.) > *măria ta*! (DR. II, p. 827, unde am vorbit și de *mai-mare-le* < *magnarius*, cu *-mn-* aton > *-m-* și cu *mai-* din *mai* vechiul *ma-* confundat cu *mai*, comparativ, fiindcă în arom. este *ma-mare*). *Maiorem* s'a păstrat și în sardă (v. *ibid.*).

„stăpânu său (adecă „sluga“, „cel ce lucrează cu plată“ să asculte pe cel care-l plătește și care în acel moment este proprietarul averii -moșie, turme- pentru care lucrează).

Stăpân este proprietarul moșiei care exploatează pământul cu oameni plătiți, ca și cel ce are turme de vite și plătește păstori ca să le păzească. *Stăpâne* îi zice mioara proprietarului ei, în faimoasa „Mioriță“, precum spune și calul voinicului din poveștile și poeziile populare. Iar când Gerilă, în povestea lui Creangă, întreabă: „de când ați pus voi stăpânire pe mine?“, sau când se zice, tot acolo, ca și în alte ocazii, „dându-i paloșul în stăpânire“, în toate aceste cazuri ideea de „proprietar“ e clară. *Stăpân* legat de ideea de avere (pământ, vite, case, mori, sau orice altă proprietate) se vede în *Pravilă*, cartea vechilor legi românești¹.

Astfel m'am convins că istoria cuvântului nostru trebuie căutată în această direcție semantică spre care ne duce realitatea însăși.

De aceea nu mi se pare a fi adevărată explicația dată lui *stăpân* de către dl Barić², care-l derivă din lat. *hospes*, -*itis*, cu sufixul -*anus*, ajuns la **hospitanus* > **istopanus* (?) și prin metateză *stăpân*, alb. *stopan* etc., admitând evident și afereza lui *u-* inițial³.

Ca sens a pornit de la legătura ce ar fi existat între alb. *štepì* „casă“ < lat. *hospitium* și rom *stăpân*. Dificultățile formale ale acestei derivări le-a arătat dl Căpidan (*DR.* I, 508), bázându-se pe dacorom., arom. *oaspe*, *oaspete*, megl. *uspeș* și, mai adăugăm noi, familia lui *oaspe* mai are pe dacorom. *ospăț*, *ospătă*, *ospătărie*, *ospeteie*, de care dl Pușcariu mai leagă și pe *împrospătă* (vezi mai departe această *DR.*).

¹ V. glosarul, în ediția publicată de dl S. G. Longinescu (*Pravila Mold.*, București, 1912), unde se pot vedea cazuri numeroase, precum: *stăpânul* pământului, viei, boului, vitelor, pomilor, morilor, păstorilor, robilor etc. Mai special: *nămitul de va sluji la un stăpân; când va fugi țaranul de la locul și de la stăpânu-său. . .; de nu va fi săngur stăpânul cela ce i-au dat bani împrumut; acesta ispravnic, cumu'și va muri stăpânul, într'acel ceas poate să ia aceale bucate. . . etc. etc.*

² În *Albano-rumänische Stud.*, I, 1919. De la **hospitanus* l-au explicat însă de mult Laurian și Maxim în *Glossariu*, s. v. *stepanu*!

³ Ca dl Capidan, în această *DR.*, p. 150, unde admite intrarea lui *stăpân* în limba bulg. câră și alb. ca și Barić.

Toate acestea arată că eră greu să se petreacă metateza numai într'un singur derivat și să se menție în toate celelalte, pe când contrariul e mai firesc, ca o familie bogată de cuvinte, cu sensuri așa de apropiate, să se fi ținut strânsă în jurul tipului din care derivau.

Aceasta cu atât mai mult, cu cât metateza a trebuit să se întâmple foarte de vreme, pentru ca să fi putut trece în alb. și bulg., în formele *stopan*, *stopanъ*. Atunci familia aceasta nu putea decât să fie și mai viu legată de sensul și forma prototipului *hospes*, care ar fi sprijinit și păstrarea lui *u-* inițial, existent în toate dialectele rom. Deci o nouă dificultate tot așa de mare ca și cealaltă.

Etimologia lui Barić nu poate deci explică nici formal pe rom. *stăpân*, al cărui sens din limba română, duce cu totul la altă origine în celelalte limbi, cum s'a spus, nu e la el acasă și de aceea de la limba noastră trebuie să purcedem. Iar la noi am văzut cum se leagă de bine cuvântul de noțiunea de „proprietar“, „om cu avere“.

Ideea de proprietar e necesar să o înțelegem prin prisma concepției ce o are poporul despre avere, azi ca și altădată.

O serie de termeni — precum lat. *pecunia*, germ. *Vieh* etc. — dovedesc că „averea“, „banii“, însemnă, la diverse popoare, „bunuri în natură“, în vite, bucate sau în genere venitul rezultat din cultivarea pământului¹.

O analogie pentru ideea de „bogat“ și „Herrscher“ din

¹ Astfel: v. bulg. *blagъ* „bun“, *blago* „Reichtum“, „Eigenthum“; skr. *blāgo* „Schatz, Geld, Vieh“; r. *bogatyr* „Held“, rm. *bahatyr* „reicher Mann“; v. bulg. *bogatъ* „reich“ < *bogъ* „Anteil“ etc.; rm. (klr.) *bahatyj*; z-*bīže* „Getreide, Habseligkeiten“; polon. z-*boże* „Reichtum, Getreide“ etc. (Bernker, Et. Wb. 69, 66); got. *skatts* „Geld(stück)“, *skattjo* „Geldwechsler“; v. isl. *skattr* „Steuer“; v. e. *sceatt* „Abgabe“, „kleine Münze“, „Geld, Vermögen“; v. fris. *sket* „Geld, Vieh“, pe cari Wh. Stokes, *Urkeit. Sprachsch.* 310, le pune în legătură cu celt. *skōtos* „Herrscher, Besitzer“ (cf. și Feist, Et. Wb.² 323); lat. *locuples* „bogat“ (*locus* în sens de „ager“, „Grundbesitz“, Walde² 438); ops „Macht, Vermögen, Reichtum“ etc.: v. ind. *apnah* „Ertrag, Habe, Besitz“; gr. *ἄμνη* „Nahrung, Getreide, Feldfrüchte, Reichtum, Besitz“; *ἄμνιος* „reichlich“ (ibid. 544); *peculium* (la orig. „Anteil am Viehstand“), *pecuosus* „riche en troupeaux“, *pecuarius* „fermier de pâturages publics“ etc. (ibid. 568).

Termeni de asemenea natură dă și dl Densusianu (*Grai și Sufl.* I, 43, notă) din cari cităm pe abkh. *p'cuym* „bogat“, *adyghêp'ci* „prinț < ir (av.) *fšumō* „bogat în turme“ etc.

„stăpân“ avem în germană: got. *reiks* „ἔντομος“, *reikists* „ἄρχων“, „mächtig“; *reiks* m. „ἄρχων“ Herrscher, Obrigkeit“, v. isl. *rīkr* etc. „mächtig“, v. e. *rīca* „Herrscher“, got. *reike* „Reich. ἄρχη, langob. vgs. *rihhi* „reich (: it. *ricco*, fr. *riche*)“ etc.¹. Uneori de la „bani“ se ajunge la sensul de „vite“ ca în bret. *saout* < lat. *solidum*, mcymr. *ysgrybyl* < lat. *scripulum* (: mgs. *scherf*).

Pornind de la aceste fapte m'am oprit la lat. **stips**, **stipis** care înseamnă „petite pièce de monnaie“, „cotisation, faible don, mince tribut“, „mince profit, petit salaire“ (v. orice dic.); Walde, o. c., 740 îl traduce prin „Betrag an Geld, Gabe, Spende; Ertrag, Gewinn“, în care intră și **stipula** „Halm, Stroh“, *stipendium*; *stipulor*, în care cred că la origine stă ideea de a pune într'o afacere garanție în natură și anume în „recoltă, grâne“, deși Walde socotește ca nesigur sensul primitiv de „Ähre“ adică „Halmertrag“, „Getreidespende“, dar crede posibil înțelesul fundamental de „Stamm, Stange“, indicat de *stipula*. În romanică s'a păstrat cuvântul acesta în semnificarea de „Stoppel“, în it. *stoppia*, v. fr. *estou(b)le* etc., it. *stoppione* „Ackerdistel“, v. it. *stoppiano* „Stoppelfeld“; a pătruns și în germ., unde *Stoppelfeld*, *Stoppel* corespunde rom. *miriște*, *stoppeln* „a adună spice (de pe miriști), plecând însă de la **stupula* (REW s. v., Kluge s. v.).

Dar nu arată acestea că *stips* a însemnat „bani, avere, dare“ în produsele pământului, în „recoltă“, *messis*, *messio*? Instructiv în această privință este rom. *mișină* (< lat. < *mëssio*) care a ajuns să însemne astăzi, ceva asemănător cu *stipula*, v. fr. *esteou(b)le*, germ. *Stoppel*, numai „spicele care le adună șoarecii de pe câmp, după ridicarea recoltei“, deși odinioară, în lat., indică recolta însăși. De altfel și în alte limbi roman. s'a petrecut această schimbare, sau mai bine zis reducere de sens, cum se vede în valon. *mehō* „Handvoll Ähren“, n. cat. *messa* „Schober“ etc. (REW 5542, 5543). Acestea aduc aminte de vechea definiție: fruges fructusque, quia ex his rebus constat quam nunc *pecuniam* dicimus“ (Fest).

Dar chiar de n'am admite, deși ni se pare lucru neîndoelnic, că *stips* a însemnat și „recoltă“, totuși numeroasele exemple care le-am citat dovedesc cu prisosință legătura semantică între „avere bunuri, recoltă“ etc. De la „recoltă-paie“ s'a ajuns uneori și la sensul de proprietate, cum dovedește lat. *caespes* „gazon, pièce,

motte de gazon“, „sol, terrain“, iar în evul mediu înseamnă „alodio“¹; tot așa *spīca* e atestat și cu înțelesul de „far“ „spelta“². Prin urmare un derivat ***stīpanus**, din **stīps** + suf. *-anus*, de care am vorbit la „jupân“, reiese ca o concluzie logică a celor relatate până acum. Sensul primitiv a trebuit să fie „om care are *stīps*“, care culege, ia bunul de pe o moșie. Pentru țăranii Romani din Orient, ori pentru muncitorii agricoli în genere, ***stīpanus** eră, ca și azi proprietarul, *stăpânul* care lua uzufructul, indiferent de condițiile sau angajamentele ce ar fi existat între unul și ceilalți. De aici ușor s'a ajuns la sensul general de „proprietar“ peste o avere oarecare, de orice natură ar fi aceasta. Cuvântul, înăuntrul vieții sociale străvechi românești, este legat de agricultură. Aceasta se vede și din împrejurarea că Aromânii nu au acest termen, pentru că ei sânt mai mult păstori. Regiunile dunărene însă oferă terenuri întinse pentru agricultură, de aceea *stăpân* și din acest punct de vedere, ca și *jupân*, se dovedește în chip firesc ca originar în Dacia. Extensiunea geografică a lui „*stăpân*“ nu contrazice această părere, pentru că cuvântul se găsește numai în imediata noastră apropiere, la Bulgari și la Sârbi, cum s'a mai spus³, iar la Albanezi a ajuns prin Sârbi, de oarece forma alb. *stopan* ar fi trebuit să fie ***šteper**; în orice caz trebuie să aibă ș- pentru s- și *er* (< *an*), dacă ar fi originar, străvechiu în această limbă.

Fiind cuvântul intrat de la noi la aceștia, pentru motivul că înăuntrul limbilor slave nu se poate explica, iar la noi trebuind să fie străvechiu, cum am dovedit îndeajuns, localizarea lui în Dacia reiese limpede, mai ales că, cronologic, fonetismul formei albaneze nu poate duce la epoca latinei vulgare.

Din orice punct de vedere ar fi privit, *stăpân* se leagă la

¹ După comunicarea d-lui D. Serra, este atestat cu acest sens în documente venet. din sec. VIII.

² V. orice dicț. lat. Tot așa rom. *gazdă* înseamnă om bogat, proprietar și se poate ca ung. *gazda*, de unde derivă cel rom., să stea în legătură cu ung. *gaz* „iarbă“; o spunem însă ca o simplă supoziție.

³ De d-nii Barić și Capidan l. c. Acesta explică pe o din bulg. *stopanŭ*, ca dezvoltat prin influența labialei următoare, ceea ce este probabil. Oricum, fenomenul acesta trebuie considerat în legătură cu v. slav. *poganŭ*, rom. *păgân* < lat. *paganus* și cu alte cazuri analoge, în care nu poate fi o simplă coincidență raportul consequent între rom. *ă* < lat. *a* aton și v. bulg. *o*, rezultat din același sunet.

origine numai de Dacoromâni, chiar dacă n'am admite Dacia propriu zisă ca centrul lui de răspândire. Părerea evacuării totale a Daciei de către Romani nu se mai poate susține astăzi, iar *jupân* și *stăpân*, după cele ce am arătat până acum, vorbesc cu prisosință pentru originea lor nord-dunăreană.

*

Să explicăm acum dezvoltarea formală a cuvântului. ***Sti-panus** (lat. vulg. **stepanus*), de la care am plecat, explicându-l îndeajuns în partea semantică, ajunge la *stăpân* prin trecerea lui *ī* (e) aton la *ă*¹, ca în *tăciune* < lat. *titionem*; *săptămână* < lat. *septimana*, *dărâm(ă)* < lat. *deramare* etc. și cu *-an-* > *-ân* ca în *mână*, *lână* etc.

În ce privește sufixul *-anus* despre a cărui funcțiune am vorbit la *jupân*, vine în sprijinul explicării noastre și lat. **publicanus**, identic cu „stăpân“, pentru că se referă tot la viața socială.

Acest pendant, atât de concludent pentru felul de formațiune al lui **sti-panus*, derivă din lat. *publicum* (subst. din adj. *publicus*, *-a*, *-um*), „territoire d'un pays, le domaine public; le trésor de l'Etat; l'impôt public“ etc. (comp. *publicum habere*, *agere* „être fermier de l'impôt“, *publico frui* „toucher le produit de la ferme des impôts“).

Publicanus subst. înseamnă „fermier d'un impôt, receveur d'impôts“, ceea ce eră, cum se știe o însemnată situațiune în statul roman.

Sufixul *-anus* arată deci însușirea lui de a designa o stare socială, o funcțiune, iar în legătura cu acestea, prin extensiune lesne de înțeles, ajunge să exprime și ideea de superior, care supraveghează, conduce, stăpânește ceva. Sufixul *-anus* a dat naștere în lat. și la derivate mai târzii, cum e *villanus*, corespunzător lui *villaris* mai vechiu, *capitanus* (< *caput*), ambele păstrate în limbile romanice (*REW* 9331, 1634) etc.²

F. de Saussure³ vorbește de cazul morfologic, identic, al sufixului *-no-*, reprezentat și în germană. Acesta îi atribuie dublul

¹ Transformarea aceasta, cel puțin în cuvinte unde nu eră vorba de un *e* în prefix, pare să fie foarte veche cum arată arom. *tăciune* (cu *ă* < *ī* aton).

² Comp. și *foranus* „strein“ care cuprinde și o noțiune juridică.

³ *Cours de Linguistique générale*, Paris, 1922, 200.

caracter, de a fi limitat într-o anumită zonă și de a fi legat de un punct de organizație socială. Așa sânt got. *thiudans*, v. sax. *thiodan* (< **theudha-na-z*, „le chef de la **theudho*, got. *thiuda*“); *kindins* (< **kindi-na-z* „le chef de la **kindi-z* = lat. *gens*“), în care se vede cum sufixul secundar *-no-* duce la sensul de șef. Iar lat. *dominus* este, după el, „une preuve très difficilement réfutable non seulement d'une communauté linguistique mais aussi d'une communauté d'institution entre l'ethnisme italote et l'ethnisme germain“¹.

Problema duce prea departe, deși interesează și chestiunile noastre. Dar chiar dacă n'am privi istoria lui *jupân* și *stăpân* și supt acest aspect, explicarea lor apare destul de limpede legată numai de epoca romanizării orientului, prin faptele și argumentele pe care le-am întrebuițat.

Despre *smântână* și *stână*² am vorbit în *Cuv. și Lucr.* (p. 358 sqq.). Mai dau și următoarele argumente pentru faptul, de la care am plecat atunci, că smântâna este „pelița, stratul“ ce se formează deasupra laptelui lăsat nemișcat câțeva vreme. E un adevăr pe care oricine îl poate controla, de aceea, cum dovedesc și limbile romanice, derivarea din *matta* (v. *REW* s. v., formele roman.) > *(*s*)*mattana*, cu sufixul *-ana*, arătând aparținerea (adică „materia ce se face din stratul de deasupra laptelui“), cu *s-* propagat din verbul a *smântâni* „a lua smântâna de pe lapte“, din oale (comp. „a smântâni oalele“), „den Rahm abnehmen“. Exemple semantice de felul lui „matta“ se mai pot cită: gr. *σφαρα* „vieuille peau“, „pellicule qui se forme sur le lait“ (v. și Boisacq s. v.); rut. *kožúch, kožošok*, „Häutchen auf der Milch, Sahne“; pol., sl. id. (v. Berneker Et. Wb. 597 la baza *koža*), toate de la sensul „coajă-peliță“; lit. *plėvė* „Haut auf der Milch, Netzhaut“ (Miklosich, Et. Wb., la *pleva* „Häutchen“).

Străghiață, străghiată, știrighiață (în Săcele, pentru care comp. *tirifoi* < *trifoiu*), arom. *străgl'iată*, megl. *strigl'atâ*³ care

¹ Ibid., 310, și vezi și la Feist Et. Wb. 375, unde se alătură got. *thiudans* cu suf. indog. *-eno, -ono-* de lat. *tribunus*, gr. *χοίρανος*.

² Despre *stână* am spus că, privit în lumina terminilor despre diverse construcții de care am vorbit în legătură cu strunga (în *Cuv. și Lucr.*), poate fi derivat din *saepum* (> **saeptana*) deși, spuneam tot acolo, se poate porni și de la ideea de „statio“. În acest din urmă fel îl explică acum dl Pușcariu în aceasta DR. p. 381 ș. u.

³ *Grai și Sufl.* I, 26.

se zic despre laptele ce începe să se strângă, să se coaguleze (comp. expresia „lapte prins“, „s'a prins laptele“), nu poate să aibă decât o origine semantică identică cu cele de sus. A însemnat, cu alte cuvinte „lapte care prinde pojghiță, peliță“ (strat) pe deasupra, după care începe să se îngroașe. Pelița care se formează pe lapte aduce după sine și coagularea. În lat. există *stragulus, a, um* (de la *stragulus* adj., *stragula* „Decke etc.) cu sensul „zur Decke gemacht“, „Decke“ (Georges s. v.). Deci **stragulata** a însemnat ceea ce se așează pe lapte, pelița de deasupra lui și s'a zis „s'a făcut laptele *stragulata*“, ori „cu *stragulata*“, ceea ce este semn de coagulare. Formal s'a dezvoltat astfel: **straglata* (cu sincoparea lui -u- ca în *subula* > *subla* > *sulă*, *coagulum* > *caglum* > **clagum* > *chiag* etc.), apoi în arom., megl. *străgl'iată*, și în dacorom. *străghiață* (cu *ș* prin influența lui *ghiață*, sau influențat de verbul, a se străgheța)¹.

Laptele, ca să prindă peliță (smântână) pe deasupra se lasă să se acrească și de aceea se și îngroașe. Despre aceste fapte am vorbit mai înainte la „urdă“ și brânză. Astfel se explică cum pe lângă sensul de „smântână“, formele romanice derivate din *matta* (și *natta*, care a schimbat desigur pe *m* în *n* supt influența lui *nassa* „rețea“) au și pe cele de „lapte serbezit, caș, brânză“ etc. (v. aceasta DR, 385—6.)

Nu pot împărtăși părerea dlui Pușcariu care crede că *smântână* s'ar putea deriva din *mantum* „mantă“ etc.² (ibid. 386) pentru motivul că nu e necesar să despărțim cuvântul rom. de cele romanice, derivate tot din *matta* (*natta*). Ca sens, acesta e mai indicat, după atâtea cazuri, semantic identice, date mai sus. Afară de aceasta, din *mantum* n'avem corespondente cu sensul de „smântână“. Dl Pușcariu aduce însă în studiul său argumente noi, în special fonetice, contra derivării din slavă a cuvintelor *stăpân*, *smântână*, *stână*.

¹ Comp., pentru atestarea cuvântului, *N. Rev. Rom.* 1910, 88 „lapte cu cheag“ (în Mehed.) și verb. *străgheți* (a se-) „a se încheagă“. H. 9, 159 id; Viciu, *Glosar*; Barcianu, *Dicț. rom. germ.*, îl traduce cu „die gestockte, geronnene Milch, die gestockte Flüssigkeit“. Dl Capidan îl definește astfel: „lapte încheagat cu zăr cu tot; cașul însuși abia încheagat“. În Bistrița-Năsăud este verb. *a străgheți* (com. dl Drăganu).

² Pentru sensul de „prapor“, membrana grasă de pe intestine etc., din sp. *manto* etc., să se compare lat. *omentum* „Fetthaut“, „die Netzhaut, welche die Gedärme bedeckt“ etc. (v. Georges. s. v.).

Gândul nostru, în aceste cercetări, a fost să arătăm, între altele, că pentru istoria lexicului din perioada de alcătuire a limbii române, elementele v. gr. trebuiesc luate în seamă mai mult decât până acum. Apropierea geografică de lumea greacă a elementului roman de răsărit arată de la început posibilitatea unei influențe venite din această parte, cum s'a putut observa și din cele anterioare. Pentru a evidenția și mai mult acest lucru vom mai da câteva urme v. gr. din cele pe cari le-am descoperit în limba noastră.

A bate (despre armăsari) „a se împreună cu iapa“, iar despre iapă „se bate“ (*Dict. Acad.*, 523) nu are nici o analogie cu un alt verb de același înțeles. În v. gr. este: βατέω, βατέω, -ω, „saillir, couvrir, en parlant deș animaux mâles“; βατεύωμαι: se zice despre femele (v. orice dicț.). Aceste asemănări izbitoare nu sânt o întâmplare, ci arată contaminarea cu rom. *a bate*, de care îl apropia și fonetismul formelor grecești.

Buș (plur. *buși*) „ciorap“, pe care l-am derivat altădată¹ din lat. **byssesus* < *byssus* < gr. βύσσοος (*REW.* admite simplu *byssus*), este mai răspândit decât știam atunci. Cuvântul există și în părțile Brețului, iar în Vâlcea l-am întâlnit cu sensul de „tureci“ (jambiere de lână, pentru care comp. *sarică* < lat. *sarica*, *serica*). Am întâlnit și adj. *bușă* „albă“ (despre capre), care nu poate fi decât același cuvânt². Cuvântul e atestat și în gotică: *bwssaîn* (< gr. βύσσον), „feine Leinwand“ (*Feist, Et. Wb.* 2, 82). E o dovadă, după mine, că eră răspândit în Balcani, pentruca să fi putut ajunge la Goți.

Călâiu, -ie adj. „vert, pas encore sec“, despre lemne de foc. (Munt. Mai ales la plural.); „verde, neuscat bine, tăiat de curând“³. Coloarea verde o păstrează mai ales coaja lemnului, chiar după mai multă vreme de la tăiere. Este gr. καλλάειος și lat. *callāinus*, -a, -um, (în Georges) „blassgrün, meergrün“, deci sensul este ca și în *călâiu*. Formal trebuie să admitem metatza lui *i*, atras fiind cuvântul gr. de cele latine în -aneus, -a, -um, cum se vede în *tămâie*, < **tīmania* < θυμίαμα, care nu poate explica

¹ *Cercetări Lexic.*, p. 5.

² În *Dict. Acad.* se dau alte sensuri pentru *bușă* (o fi alt cuvânt?), dar și ca nume de capră. La Românii din Serbia înseamnă „albă peste tot“ (despre capre).

³ *Dict. Acad.* s. v.

pe cel rom., decât prin aceeași atracție de suf. *-anea*, cum am spus mai sus. O dezvoltare directă ar pretinde mai curând **căläini* > *căläi* (*căläi*), fiindcă nu vedem cum nazala ar fi influențat pe *a*, urmând după *a* un *i*.

Căuș „Schöpflöffel“ (Tiktin, 314) este un vas mic de lemn, ca și căucul, ce se întrebuițează mai ales pentru a lua cu el făină și mălaiu (v. exemple în Tiktin l. c.).

Este gr. *κάβος* „measure de froment“, devenit **cau* + *uș* > *căuș*¹. A pătruns probabil și în limbile slave de nord, vecine cu noi, ca și „brânză“, „urdă“ etc.² Cuvântul gr. a pătruns și în latina târzie (e atestat în Vulg.) supt forma *cabus* „ein Mass für trockene und flüssige Gegenstände, dem *κοινῆ* entsprechend, der vierte Teil eines hebr. modius = XXII sextarii“ (Georges 8, 883). Nefiind acest termen în alte limbi romanice, nu se poate considera decât venit direct din orient, nu prin latină.

A curmă (la prez. *curm*, *curmez*) are sensul propriu de „a tăia, a scurtă în special lemne“, iar prin extensiune și figurat are diverse sensuri, explicabile din cele dintâiu. Derivatele lui sânt *curm*, *curmeiu* (de teiu, sfoară etc.) „o parte ruptă dintr'un obiect mai lung“; *curmătură* „tăietură, săpătură“, partea în formă de pas dintr'un munte, deal, peste care poți trece mai ușor fără să urci³.

Cuvântul există și în arom. (la reflex și activ) cu sensurile „a curmă, a se osteni, înțarcă, a se separă“ (Dalametra) care se explică din sensul fundamental, dacă ne gândim la cazuri analoge ca „a fi rupt, frânt de oboseală“ etc.

Intrebuițarea cuvântului s'a făcut în legătură cu tăierea

¹ Că nu poate fi slav arată și dl Pușcariu în această DR., mai departe.

² Despre elementele rom. pătrunse la Slavii de nord să se vadă studiul d-lui Wędkiewicz. În slavă avem: r. *kovš* „Schöpfkelle, Trinkgeschirr, Kanne“; v. r. „Pokal“; rut. *kivš*; polon. *kousz* etc., dar Berneker *Et. Wb.* 594, nu poate găsi o explicație serioasă pentru originea acestora.

³ După Tiktin *Dicț.*: „I. Längliches der Quere nach durchschneiden“ (un butuc, un fir, pentru care comp. *curmeiu* «crâmpeiu»), o *curmară* [pe sfânta] cu fieresteul în două bucăți. (Dosoșteiu); „Idm. den Weg, das Wort, die Hoffnung etc. abschneiden“. II „Längliches der Quere nach einschnüren“, pentrucă strângând corpul, mâna, cu o sfoară se formează o dungă, ca o tăietură, de-acurmezișul acelora (v. exemplele citate în Tiktin). În acest fel procesul semantic merge spre nuanțe ca „a sfârși, scurtă viața, calea“ etc. (v. tot acolo și exemple).

lemnelor¹ și avem ceva asemănător în rom. *a trunchià* „a tăia în două, cum tai un trunchiu“; it. *troncare* id.; log. *trunkare*; prov. cat. span. *troncar* (REW. 8953, lat. *truncare* „abschneiden, stutzen“ și v. **trunculus*, cu span. *tronchar*, 8955).

Derivă din gr. *κορμός*. (cu verbul *κορμάζω*)² „trunchiu de copaciu“, de unde derivatul **cormare* > *curmă*, ca și *truncare*. Cuvântul se mai întâlnește în calabr. *kurmu* și span. *corma* (REW. 2234 *cormus* „Klotz“). prin urmare a putut veni și prin. lat. vulgară. *U* din gr. *o* se explică din inf. *curmă* sau în același chip ca în *urdă* (v. acesta), cum arată și alb. *kurm* cu sensul de „Körper“. Aceste asemănări între „trunchiu“ și „bust“ „corp“ (omenească) nu surprind mai ales că și gr. *κορμός* înseamnă și „tronc du corps, le corps sans les membres“³.

Dejghinà rășghinà, arom. *dizgl'inare*⁴ „détacher, séparer, désunir, diviser“ derivat din lat. *disglutinare*, prin faza **disglunnare* (CDDE 482) e greu de admis, fiindcă nu se poate explica asimilarea lui *t(i)* cu *n* următor, pentru care nici nu se aduc acolo alte cazuri. REW. nu înregistrează această etimologie, dar respinge pe **disangulinare*, atât din motive morfologice cât și de sens.

Punctul de vedere semantic al explicării date în CDDE e bun, dacă ne gândim la alte exemple cum sânt „a se descleia“ a se „deslipi“, „despotmoli“ etc. În familia la. *glus*, *glutino* sânt și v. gr. *γλία*, *γλίνη* „Leim“, „matière gluante“, „glu, colle“

¹ Un lemnar (I. Mureșianu) din Bistrița-Năsăud, îmi spune sensul așa: „curm lemne, ori un lemn, le fac bucăți, le scurtez, când sânt mai lungi, la pădure“, (comp. a tăia, a scurtă vorba, lucrul etc.) v. același sens în *Șezătoarea* VIII, 65; în Anon. Carans. e tradus cu „seco, rumpo“.

² *κορμάζω* = „couper ou fendre en forme de bûche“.

³ Comp. paralelism identic între n. gr. *κοιτσορίζω* „troncare, mozzare, mutilare“, *κοιτσορίζομαι* „troncarse, mozzarsi“ și *κοιτσορον* „κορμός“, „tronco d'albero“ (din *Tesoro della lingua greco-volgare et italiana*, de Tomaso da Parigi, 1709).

Despre derivatele *curmătură* „Querschnitt, Einschnitt, Schlucht“; *curmeà* „Pflugbaum“; *curmeiu* „Strick“ (aus Lindenbast), „Rebenholz“; *curmezis* „querdurch“; *curmă* „Schneide“ (comp. *muchë* < lat. *mutillus*, -a, -um „mutilé, tronqué“, CDDE., 1159). *Curm* (neînregistrat de Tiktin) și *curmeiu* ar putea fi și derivatele directe ale gr. *κορμός*, ca formă, dar ca sens arată a fi postverbale din a *curmă*.

⁴ Forma literară *dezbină* este refăcută după *îmbină* (CDDE 482). Tiktin tratează cuvântul la un loc cu *îmbină*, dar e greșit, fiindcă trebuie să pornim de la un vechiu *-gl-*, pentru a ajunge la arom. *dizgl'inare*.

(Walde² s. v. unde v. și germ. *chlenan* „kleben“, *klëbën* „haften, festsitzen“), *γλίχομαι* „se coller, s'attacher“ (Boisacq s. v.)

Astfel apare clar că prototipiul cerut de forma rom. este **disglinare* din gr. *γλίγη*, cu prefixul *dis-*, explicând pe *-gli-* din arom., ca și pe *-ghi-* din dacorom. Ca sens, cum se vede din exemplele amintite, a însemnat „a se descleiă“ apoi „a se desface, desuni“ etc. În alte limbi roman, nu există cuvântul.

Geană, *-e* (*zănă*) e atestat în Banat cu sensul de „mulțime de oameni, lume“. *Dicț. Acad.*, s. v. nu-i dă etimologia dar trimite la alb. *giri* „neam“, calabr. *genia* < gr. *γενεά* „creațiune“, (v. și G. Meyer, Wb. 114). În *REW*. it. *genia* „Gezücht“, v. span. *ginea* „Geschlecht“ sânt date ca forme savante.

Cuvântul nostru are origine semantică de aceeași natură, cum arată și lat. *natio*, *genus*, *generatio*, *gens* etc. însemnând la început „naștere“ apoi „generație“, „oameni“, „lume“, etc. Tot astfel sânt rom. *nat*, în frază „tot natul“, și *născutele* „generații“ din Psaltirea Sch.¹.

În v. gr. avem *genna* (*γέννα*) „naissance, origine“ care explică și trecerea lui e > ea, înaintea de *-nn-*, ca în *p(e)ană* < lat. *pīnna*.

De aceea și v. rom. *gint(u)* „neam, popor, familie, mulțime“ nu este, cum se crede de obicei, *gens*, *-entem*, care ar fi dat **ginte*, ci lat. *gen(i)tus*, part. lui *gigno*. Este atestat și cu subst. masc. cu sensul „enfantement, production“, iar ca formă n'avem nevoie să admitem schimbarea de decl. ca la *gens*. Pentru sin-coparea lui *-i-* să se compare *alintă* < **allenitare* < *lenitare* (*CDDE* 990).

Înșfăcă (a) (la prez. *înșfăc*, *-șfac*, *-șfacă*, *-șface*, *-șface*), popular în Moldova, cu sensul „packen“: *Mihaiu se aruncă asupra lui Osman și înșfăcându-l în brațele sale... îl răsturnă la pământ* (din Gane); *vru să se răpadă... să-l înșface în unghii nu altceva* (din Sev., Pov.); *înșfacă degrabă [=ia, apucă] un maldăr de cărți* (Vlah.)² etc. Cuvântul înseamnă „a apuca, a prinde“, ceva, ori pe cineva (de păr, de mână de mijloc).

Este v. gr. *σφηκώ* - *ω* (și *ἐσφηκώ*) „rétrécir, amincir,

¹ V. glosarul din *Ps. Sch.*, publ. de I. A. Candrea.

² Tiktin, *Dicț.* care spune despre originea cuvântului „wahrscheinlich lautnachahmend“; în *Arhiva*, 1921, p. 192, e dat tot cu sensul de „packen“.

étrangler par le milieu, ceindre, serrer, lier, reunir étroitement“ (v. diverse dicț.), cum se vede din *πλοχμοὶ κροσφῆ ἐσφῆκοντο* (Homer) „les tresses de ses cheveux étaient serrées dans des anneaux d'or“, adecă „prinse, strânse“. Se întrebuintă pentru a se spune, ca și în românește, „serrer“ τὸ σῶμα, χεῖρας“ etc, „serrer qq̄u avec des liens“, „serrer sur soi“, acesta din urmă pentru ἐνοσφῆκῶ. Derivatul σφῆκοντι are accepțiunea de „ce qui est lié, qui sert à lier fortement; lien, noeud“ etc.¹

Desvoltarea formală corespunde fonetismului rom, cu trecerea gr. η (lat. *e*) la *ă*, după labială (comp. lat. *melum*, gr. *μηλον* > rom. *măr*; lat. *fetus* > rom. *făt* etc.), deci **înșfăc*, cu III. sing. *înșfăcă* (comp. *fată* < *feată* etc.), de unde, apoi, *înșfac*, *înșfaci* etc. Ș, în loc de mai vechiul s, s'a asimilat de *ș* de la formele *înșfăci*, să *înșface*, cum s'a întâmplat în *șoarece* < lat. *sorex*, *-icem*, trans. și arom. *cicior* < *chicior*; *zeșet* < *d'eșet* *zeșeră* < *d'ezeră* (v. și alte exemple în Densusianu, *Gr Hațeg*, 34) și în alte cazuri de asemenea natură. Cuvântul nu poate fi slav. *hvatati*, ori bulg. *fanŭ faštam* (*hvanŭ, hvaštam*), fiindcă ar fi ajuns cel mult la **hvăști*, **făști*, **făștesc* etc. (v. etimologia aceasta în Cihac, 148). Ne oprim deocamdată la acestea, lăsând pentru un studiu viitor alte elemente v. gr., din limba română, la care ne-am oprit privirile. Unele din acestea se găsesc înregistrate în listele de comunicări din *DR. II* și din acest volum.

Elemente vechi germane.

Astăzi nu se mai poate nega de fapt, ceea ce principal nici altădată nu se putea, că trebuie să fi rămas și la noi urme de la vechii Germani, trecuți prin părțile dunărene. Am semnalat câteva elemente de acestea în *Cuv. și Lucr. (DR, II, 328 ș. u.)*, arătând acolo cum trebuiesc înțelese din punct de vedere geografic, lingvistic și istoric. De la început nu se poate spune că

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ V. și *Thes. l. gr.*, s. v., care arată că sensul primitiv a fost de „a strânge de mijloc“, în felul cum e vespea. Tot în legătură cu σφῆξ „vespe“ îl pune și Boisacq s. v., dar să se compare germ. *Griff* și *greifen*; it. *picco* „Spitze“, span. *pico* „Schnabel“ și it. *applicare* „festmachen“, *impicare* „aufhängen“ (v. și *REW*. 6495). — După cum sânt informat există și forma *înfășcă*, cu metateza lui *ș*, neînregistrată de Tiktin. În Moldova, unde e cuvântul popular, nu există această formă.

au intrat la noi elemente numai de la anume popor ori dialect v. germ.¹

Unele (*a băgă, stinghe, strungă*) ne duc spre Langobarzi, altele, ca *nastur*, par mai curând gotice.

În criticele ce mi-au făcut unii specialiști, fiindcă de ale nespecialiștilor e de prisos să vorbesc, s'au adus câteva observațiuni juste. Despre *zgribuli* dl Meyer-Lübke² spune că ar putea fi onomatopeic. De altfel eu însumi am arătat dificultatea ce o prezintă *-w > -b* (din germ. *griuwel*), într'un cuvânt care a trebuit să pătrundă la noi înainte de Slavi. Dar și dacă l-am socoti onomatopeic, ar trebui să i se găsească un sprijin oarecare în vreo limbă vecină cu noi. Dl Densusianu (*Gr. și Sufl.* I, 164) îl apropie de slov. *zgrbljen* „încrețit“ și de rut *dryguliti, zdrygnuti* „a tremură“, fără să ajungă la o concluzie definitivă³. Ar fi totuși o legătură formală mai apropiată de cel dintâiu. Eu l-am urmărit și în direcția semantică ce o indicam (*Cuv. și Lucr.* 380, notă) în legătură cu „a se zgârci“ (a se strânge) de frig. În felul acesta am dat de originea lui *zgribuli* în ung. **görbülni** „sich krümmen, sich biegen, krumm werden“ (K. Béla, *Magy. Ném. k. szót.*, Budap., 1912), devenit (z)*gribuli*⁴, prin metateza lui *r* și cu *z-* din „zgârci“, întrucât cuvântul rom. are și sensul de „a sta ghemuit“, cu umerii strânși, cu capul înghemuit între umeri, din cauza frigului. Cuvântul ung. e din aceeași familie cu rom. *gârbov*⁵, de care se leagă probabil și slov. *zgrbljen* (comp. și ung. *görbe*).

E și acesta unul din cuvintele cari nu se pot lămuri cu ușurință, cum se vede, nici de savanți reputați, încât nu e un mare păcat să dea cineva o explicație asupra căreia e silit să revie. Sânt cunoscute de altfel cazuri numeroase, în domeniul lingvistice, în care s'au dat mai multe etimologii asupra unui

¹ Cum crede dl. C. Diculescu, care susține că de la Gepizii din Transilvania au rămas la noi urme v. germ., ceea ce este posibil, dar nu exclude și influențe venite din alte direcții (v. lucrarea sa *Die Gepiden*, Leipzig, 1922).

² În recensia ce o face, în *ZRPh.*, 1923, 228—231, asupra *DR.* II, din 1922.

³ Cu lit. *drebulys* „friguri“ nu poate avea legătură, nici geografic, nici fonetic (*ibid.*).

⁴ Pentru *ö > u* comp. ung. *ölyv > uliu*, iar pentru *ö > i* avem pe v. rom. *bișug* ← ung. *bövség* (comp. și *költteni > cheltui*; *ülö > ilău* etc. în Densusianu, *H. I. r.* 376 sqq.).

⁵ v. slav *orūbavŭ* și comp. *nozubljeni* „ridé“, slav. *grbanac* „ride“ etc.

cuvânt obscur, uneori chiar de același autor. Ca în orice disciplină, este și în filologie o relativitate legată în special de insuficiența faptelor ce-ți stau la îndemână.

Cu privire la *băgă*, dlui Meyer-Lübke nu i se pare clară trecerea de sens de la „a pune, vâri în fiare“ („*bauga*“), prin aceea de „a băgă“, „a vâri“ în orice obiect în formă de inel, cerc, fiare etc. (comp. „a încătușă“), pentru care am dat în lucrarea mea suficiente exemple, la cea de „a vâri“ în genere. Aceasta se vede și la alte verbe, precum e v. gr. *κρίκω* „agrafer, museler au moyen d'un anneau“ propriu „a formă ceva ca o verigă, a petrece ceva printr'o verigă“ etc., deci ca și „a băgă“ din rom. „a băgă zăbalele la cal“ și ca în alte exemple ce le-am dat la explicarea acestuia; apoi la *κρίκωτός* „agrafé: garni d'anneaux ou de cercles“ (v. orice dicț.), ambele derivate din *κρίκος* „cercle, anneau“, ca și **baugare* din *bauga* „inel, cerc, cătuși“, sau ca alt. v. gr. *πορπάζω, πορπακίζω*, „prendre par l'anneau“, „passer son bras dans l'anneau du bouclier“ (deci „a băgă brațul“ în ..) din *πόρπαξ, -ακος* „anneau du bouclier“, „anse“ și *πόρπη* id.

Cred că nu mai încape îndoială asupra trecerii de sens, după atâtea exemple mai mult decât convingătoare. Asupra părții semantice dl Densusianu nu face obiecțiuni, dar spune că *-autrebuie* să dea *-o-* și apoi *-u-* în formele atone (**baugare* > **bogare* > *bugare*). Această aparentă greutate o respinge însuși dl D., împreună cu dl Candrea, cari spun textual (în *CDDE.*, 571, la *ferecă*, megl., arom. *făricari*¹ < lat. *fabricare*) că diftongul acesta ajunge „prin reducerea regulată a lui *ău* (*ăo*) aton la *ă*“, ca în *lălătoare* < **lăurătoare* < **laboratoria* (ibid. 942).

În unele cazuri *-au-* s'a păstrat sprijinit de formele accentuate pe diftong ca în *căut*, dar și *căt* căci *cătare* și *căutare* trebuie să fie același cuvânt. În *arăpăsu, arăpăsare* (arom.) dl D. vede reducerea diftongului la *a* (*ă* aton) prin faza **arăpăfsare* (cu *fs* aton > *s*), care e posibilă și s'a putut întâmpla și în alte cazuri, dar ceea ce interesează, în concluziune, este rezultatul acestui *au* aton > *ă* (*ă*), indiferent dacă fazele de transformare pot fi reconstruite într'un chip sau altul².

¹ Cuvântul există și în arom., cum îmi comunică dl Capidan.

² Alte exemple de *-au* aton > *-ă-* am dat în lucrarea mea, amintind acolo și pe cele date de dl Pușcariu (cf. *DR.* I, 411 sqq.), care cel dintâiu a stabilit această lege fonetică.

Astfel originea langobardă a lui „băgă” rămâne așa cum am stabilit-o noi.

Pentru *strungă* și *stinghe* dl D. nu aduce în schimb alte etimologii, afară de unele apropieri cu diverse cuvinte gr. și v. germ. care nu pot schimba întru nimic ceea ce am spus noi, aplicând terminii corespunzători lucrurilor (: *stanga* > *stranga* > **strângă* + *ruga*. Pentru *st-* > *str-* comp. *stimulare* > *strămulare* ș. a.)¹.

Creț nu poate fi **cirricius* < lat. *cirrus* (ibid., 164), fiindcă derivatul acesta ar fi fost lat. vulg. târziu, când *cř-* nu mai avea valoarea unui *kř-*, pentru ca să se poată sinicopă *-e-*, mai ales înaintea a doi *r*².

Asupra altor obiecțiuni ce mi s'au mai adus nu mai adaog decât ceea ce spune dl Meyer-Lübke l. c., ca încheiere a observațiilor făcute de d-sa: *Aber trotz dieser Einschränkung bleibt der Artikel auch darum von Bedeutung, weil er germanische*

¹ În ce privește greutatea ce o vede dl D. în stăruirea de a se numi o parte a „lucrului”, lăsându-se fără denumire întregul, iată exemple: v. bulg. *stoborŭ* „columnă” > rom. *stobor* „gard, închisoare”; v. gr. *σταῦρος*, „Pfahl” > rom. *staur* (nu de la *staul* < lat. *stabulum*); rom. *codru* a însemnat odată „bucată” (de pădure); gr. *τέγη*, e „Dach” și „Haus” etc. Că *strunga* n'a fost propriu zis închisoarea, arată faptul că nu i se zice „ocol”, „staul” etc., iar cât despre împrejmuire i s'a zis „saeptum” ca azi „gardul strungii”. Sensul de altfel nu-l creez eu, ci-l arată figurile date, din care oricine poate vedeă ce importanță capitală are pentru muls „ușă”, „aruga”, „gaura cutarului” (la Megleniți, după cum se spune chiar în *Gr. și Sufl.*, p. 34). Iar dacă e vorba de greutate, atunci tocmai de la ideea de „gard, saeptum” nu se poate ajunge la aceea de „ruga”, „ieșire”, „ușă” etc.

În ce privește contaminarea lui *ruga* cu *stanga* (**strângă*) dau acum de ună tot așa de curioasă, ca să nu-i zic „hibridă”, *glăvăfână* (de cal) din slav. *glava* + rom. *căpăfână*. (Cuvântul este din răspunsurile date Chestionarului despre „Cal”, lansat de „Muzeul limbii române”, cf. și *Dicț. Acad.*, unde se admite contaminarea bulg. *glavetina* + *căpăfână*).

Dar, încă odată, dacă cineva ar da altă explicare mai bună, decât aplicarea terminilor corespunzători lucrurilor, eu voiu fi foarte mulțumit.

² Pentru *creț* s'ar putea face apropiere și de gr. *χρῆξ*, *-χός* „mèche de cheveux sur le haut du front”.

Pentru alte obiecțiuni ce mi se aduc de dl D., iată răspunsul: *bumb* < lat. *bombus* (pentru care nu e nici o greutate de sens și formală) se întărește mai mult prin existența în rom. a lui *bumbică* < lat. *bumbicare* după etimologia dlui Pușcariu în această DR. mai departe). Pentru *gudură* (de la ideea de „a da cu rătu” (animalele își arată bucuria prin semnele ce le fac cu botul) să se compare a *linguși* (propriu „a da cu limba”), indiferent dacă etimologia e cea adevărată, ori nu. Și surprinde oare rom. *dezmierdă* < lat. *mërda* (CDDE., s. v.)?

*Elemente im Rumänischen zeigt, die von denen der andern romanischen Sprachen durchaus verschieden sind*¹.

Cercetări ulterioare ne-au dus și la alte identificări de elemente v. germ. în limba română, din care dăm aici unele².

Fulg², pus, potrivit convingerii noastre, în familia altor termeni analogi, ducă la următoarele cazuri: lat. *penna* „Feder, Flügel“, v. is. etc. *etn* „Vogel“, gr. πτέρυξ „Flügel“ etc., vgs. *fédara* „Feder“ etc., v. bulg. *pero* „Feder“, țin de gr. πέτομαι „fliegen“, v. ind. *pātati* „fliegt“, *pātman* „Flug“ etc; (Walde², 573); v. slav. *puhati* „blasen“ etc. de unde rus. *puchū* „Flaum“ și rom. *puf* id. (Miklosich, *Et. Wb.* s. v. *pūch-*); serb, *pahalj* „Flocke“ din v. slav *pahati* „ventilare“ (ibid. 230); r. *lētū* „Flug“, *letkū* pl. „Schwungfedern“ etc. (Berneker *Et. Wb.*, s. v. *letēti* „dahinfliegen“ etc.). În germană avem, în legătură cu lat. *pluma*, vgs. *fliogan* „fliegen“ etc. (Walde o, c., 593), de care țin și germ. vgs. *flug*, v. nord. *flugr* „Flug“, mgs. *vlügel* „Flügel“ (Kluge *Et. Wb*³ s. v.)

Cum ușor se poate vedea, de aici țin și rom. *fulg* și anume din o formă **flugulu*, corespunzătoare mgs. *vlügel*, cu schimbul de sufix de care am vorbit (*Cuv. și Lucr. la nastur* etc). Acesta ar fi ajuns la **fluguru*, **fluglu* < **fulg* < *fulg* (prin disimilare ca în *plimb* < **plimblu* < *primblu*, și cu metateza lui *l*, ca în *bold* < slav. *bodli*, *purced* < lat. *procedo* etc.)³. Sensul se lămurește prin însăși exemplele date (comp. și *Flügelfedern*), cari arată trecerile de sens: „lucru ușor, care zboară, aripi, pene, fulgi, pul“. Din punct de vedere cultural istoric, posibilitatea pătrunderii cuvântului germ. la noi o arată invers lat. *pluma* > germ. *Flaum*, vgs. *pfulwo* etc. < lat. *pulvinus*, pătruns în v. germ. în s. II–III d. Chr. (Kluge o, c., s. v.). Se poate chiar ca *pulvinus* – *pfulwo* (poate și „a smulge“) să fi înlesnit metateza lui *l* din **fluglu* (< **fluguru*) ca să ajungă la *fulg*.

Fonetica formei rom. arată că e vorba de un cuvânt vechiu, iar a celor germ. mai nouă cu *-ū-*, dovedesc că trebuie să pornim de la o formă veche, vgs. (langob.) fără „Umlat“. S'a putut forma și un dimin. în v. rom. cu *-ulus*, din vgs. *flug* (comp. și v. nord. *flugr*).

¹ Altele se pot vedea la lista de comunicări din această DR.

² „Flaumfeder, Daune“ îl pune Tiktin în legătură cu *floccus*, ceea ce e imposibil, iar *Dict. Acad.* cu lat. *fulgidus*, greu de admis ca sens.

³ La limba sâsească, cum mă asigură dl. G. Kisch, nu se putea

Vechimea cuvântului rom. se vede și din vitalitatea și răspândirea lui mare în dacoromână (v. *Dicț. Acad.*, s. v.)¹.

Scruntăr e tradus de Tiktin cu „Sandboden, sandige Stelle“, după exemplele: *zbătându-se corăbierii la un scruntar de mare cu vad* (Dosoței); [furtuna] aruncă corabia *într'un scruntar* („auf eine Sandbank“, în Cantem r). Eu l-am auzit în Moldova, cu sensul de „grind“, un loc ridicat lângă apă, și l-am întâlnit într'un document din 1800 (Acad. Rom. 101, CXXXVI) unde se vorbește: [atâția] *stânjini s'au aflat în șesul Miletinului cel bătrân, dintr'un scruntariu din sus despre parte Hăbășescului, în gios peste șes de acurmezișul până... într'o răchită. Apoi: și măsurând el dintr'acel scruntariu din sus, unde s'au aflat și piatră în gios...*

Fiind vorba de luncă, un șes de lângă vreo apă, deoarece se pomenește și de „răchită“, reiese pentru *scruntariu* sensul de „grind“, „dâmb“. De altfel și cuvântul „prund“, (Sandbank) cu sensul ce-l dă Tiktin în definițiile sale, înseamnă și „pietrișul“, din valea râurilor. Cred că este vgs. *scrunta* f. „Riess, Scharte, Felshöhle“, corespunzând germ. de azi *Schrunde*, și anume un derivat cu suf. *-ar*² dintr'un mai vechiu **scruntă*, cu sensul „spărturi de piatră“, „pietriș“, „prund“, „grind“.

Cuvântul, cum se vede din textele mai vechi, stă în legătură cu viața de pescar sau de corăbier, pentru care colțul de stâncă din ape, de munte mai ales, ca și prundul mai ridicat, dar nevăzut, de supt apă, eră un scruntar, de care-și fereă luntrea să n'o lovească și s'o spargă.

Pe urmă cuvântul a ajuns să însemne „dâmb“ „loc ridicat“, chiar și pe locuri unde a secat apa.

*

În studiul de față am voit să arătăm câteva caractere ale lexicului românesc străvechiu. Din ele s'a putut vedea cari sânt direcțiile în cari trebuie să studiem epoca aceasta a limbei române. Pe lângă fondul latin, cel mai bine reprezentat, se mai pot adăoga de acum urme autohtone, ca și v. gr. și v. germane.

¹ V. și derivatele a *fulgul* „a cădea fulgi de zăpadă“, *fulguleț* etc. *ibid.*

² Ca formație comp. *băligar* (din *băligă*), „grămadă de băligi“, *grohotar* „grămadă de grohotiș“ (pietriș coborât de pe munte) etc.

Influența veche greacă va trebui, deosebit de părerile¹ de până acum, văzută și dintr'un punct de vedere geografic în legătură cu studiile mai nouă ale d-lui Pârvan (v. *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în *Bullet. sect. hist. Ac. R.*, X, 1923, unde se dă și bibliografia chestiunii) despre lumea veche greacă la Dunăre și Mare, precum și cu părerile d-lor Iorga și Bănescu despre existența unui element românesc, în preajma Silistrei, în sec. X—XI².

De altfel am accentuat la elementele v. gr. că pentru acelea care nu se găsesc și în alte limbi romanice, regiunea cea mai indicată, ca centru de iradiere, este aceea a Mării Negre, pe țărmurii căreia elenismul a stăruiit puternic și după venirea Romanilor.

G. Giuglea.

¹ Di Densusianu în *H. l. r.* 198, 290 judecă elementele v. gr. din limba rom. în legătură cu înaintarea Grecilor în Moesia, cu afestări istorico-epigrafice despre existența de colonii grecești în Dacia și, bine înțeles, cu apropierea geografică a romanității răsăritene de elenism. Concluziunea noastră îndreaptă privirile și spre Marea Neagră.

² Di N. Iorga, bazat pe un pasagiu din Anna Comnena, ajunge la convingerea că a existat o formațiune de stat românesc în părțile Silistrei (*Les premières cristallisations d'État des Roum.*, în *Bullet. d. l. sect. hist. Ac. Roum.*, 5—8-e année, pp. 33—46 și în *Rev. Ist.*, V, 6—7). Di N. Bănescu întărește părerea aceasta cu fapte din diverse izvoare bizantine și conchide că în părțile dunărene, în special în ținutul numit de Bizantină *Paristrion*, a fost populație românească chiar în s. X, cu oarecare alcătuirii de stat. D-sa ca și di Iorga consideră pe *Tatòs* (transcris în alte izvoare *Tátouç* și *Tatouç*), o căpetenie a acestei populații, pomenită de Anna Comnena, ca fiind numele rom. *Tatul*. Să ne fie permis să observăm că acest nume, dacă ar fi fost rom., trebuia să se pronunțe *Tatulos*, cu articolul *-ul*, cum apar numele proprii rom. din cele mai vechi documente. Articolul postpus îl au și Aromânii, prin urmare există în perioada de conviețuire comună a Românilor, înainte de Slăvi, Numele, după noi, este un apelativ grecesc care se poate identifica ușor cu forma v. gr. *τατός* „gestreckt“ din familia lat. *tendo*, gr. *τείνω* etc. „strecke, dehne“ (v. Walde³ *Et. Wb. Lat. Spr.* 772). Ar corespunde deci formațiunilor rom. de apelative, cum sunt „*Lungu(l)*, *Scurtu(l)*, *Sucitu(l)* ș. a. Numele *Tatos* există și azi, cât știu eu, în Fălliceni. Ar fi deci de urmărit dacă nu se găsește acest nume și în documente mai vechi, sau este ceva mai nou. Dar împrejurarea că *Tatòs* nu poate fi rom. nu slăbește întru nimic faptele aduse de acești învățați în sprijinul părerii amintite. (Adj. verb. *τατός* se poate vedea și în *Boisacq, Dict. Etym. d. l. l. gr.*, la *τείνω*, p. 947 și în *Thes. l. gr.*, tom. III, p. 1870 tradus cu *qui tendi potest*; există și forma *τατός*.)